

Kulcsár Adorján

Olvasóközönségünk 1800 táján

TARTALOM

BEVEZETŐ

I. A KÖNYV ÚTJA AZ OLVASÓHOZ

A kiadás módjai

Mecénás
Praenumeráció
Kiadók

A terjesztés eszközei

Könyvhirdetések és katalógusok
Recenziók
Ajánlott és tiltott könyvek
Könyvterjesztők és könyvárusok
Könyvkölcsönzés

II. OLVASÓK ÉS OLVASMÁNYOK

Kalendáriumok
Régi és új történetek
Gyöngyösi-kultusz
Verses históriák
Versek
Románok

III. OLVASÓKÖZÖNSÉGÜNK VÁLTOZÁSAI

BEVEZETŐ

Irodalom létrejöttéhez írók, művek és olvasók kellene. Irodalomismeretünk nem lehet teljes e három tényező - mind egyenként, mind egymásra utaltságukban való - tanulmányozása nélkül. Olvasóközönségünk vizsgálata tehát csak részlettanulmány, mely irodalmunk teljesebb ismeretét óhajtja elősegíteni. A kutatás az irodalom fogalmának egyoldalú meghatározása miatt sokáig elhanyagolta az író és mű mellett az olvasót, „e passzívnak hihető” harmadik tényezőt, mely nélkül irodalom sohasem élhetett. Az irodalom új szemlélete írók, művek s olvasóközönség egykori viszonyának megismerését célozza. Ezért szükséges különös figyelemre méltatnunk az olvasók szerepét, növekvő igényét s ízlésének változásait.

Az aprólékos kutatás máris temérdek idevágó adatot halmozott fel, de ez adattömegnek elvi összegezője vagy időrendi csoportosítója még nem akadt. Ez a feladat nem csak gyűjtést igényel, hanem új források keresését is. Ehhez pedig nem áll rendelkezésünkre könnyen célravezető módszer. Az irodalmi megismerés alapelvének szem előtt tartásával széles területen kell vizsgálni. Előszókat és praenumeráns lajstromokat, leveleket és naplókat, folyóiratokat és könyvjegyzékeket, könyvtári, könyvkereskedői és kiadói adatokat stb. kell átvizsgálni óvatosan és állandó gyanakvással, hátha ebben is található valamit. A forrásokkal szemben csak időbeli korlátot szabad felállítani, mert némely kétséges források látatlanban való kirekesztése érdekes adatoktól foszthat meg.

Ízléstörténet és közönségtörténet kölcsönösen egymásra vannak utalva, az egyiknek lépten-nyomon szüksége van a másik eredményeire. E dolgozat hiányai jórészt annak tulajdoníthatók, hogy az egykorú ízlés változásainak sem kronológiája, sem stílusjelenségei nincsenek még megállapítva. Éppen ezért arra törekedtünk, hogy mennél több jellemző adat, vélemény, nyilatkozat felhasználásával megismertessük a jelenségek és változások egykorú értelmezését is. Ekképp talán hasznára lehetünk az eljövendő magyar irodalom ismeretnek.

I. A KÖNYV ÚTJA AZ OLVASÓHOZ.

Olvasóközönségünk vizsgálatát a könyvkiadás és terjesztés egykori viszonyainak ismertetésével kell kezdenünk, hiszen jórészt ezeken a körülményeken múltott kialakulása és gyarapodása. Ahhoz, hogy megismerhessük közönségünk változásait, tudnunk kell, milyen úton-módon jutott olvasmányhoz. A kiadás és terjesztés hagyományos és korszerűbb formái szoros összefüggésben vannak az olvasókkal. Érdeklődésük és ízlésük, hagyományaik és változásaik egyaránt kikövetkeztethető belőlük.

A kiadás módjai

Mecénás

A mecénás támogatása nemcsak anyagi természetű volt. A nyomdaköltség kifizetésével legalább is egyenértékű a kölcsönadott tekintély, melynek sokoldalú hatását egy egykorú nyilatkozat alaposan megvilágítja. A mecénás segítségét az író dedikációval hálálta meg, ami viszont megint csak neki hajtott hasznót, hiszen „valamelly nagy érdemeivel meg különböztetett Oszlop-emberhez” intézett ajánlás az olvasók szemében tekintélyessé tette a művet is. Komoly mecénások, mint gróf Széchenyi Ferenc, nem is engedték, hogy nevükről emlékezet tétessék. A mecénás-keresés indító okai Mátyási József szerint a következők: „Némelly ... homályban lappangó Árnyék emberek, az ollyatén nagy neveknek, mint valamely égő szövétnekeknek fényénél kénytelenítettnek a világot magok belső valóságokra esmérten. Mások ezen a tsatornán akartak a közönséges kedvességben befolyani, ezen a szivárványon alacsonyosságoknak mélységéből fel-szökni. Egynehányan tselekedték háladatosságból, mintegy magokon termett gyümöltsel kívánván ártatlanul, sőt kötelessen hízelkedni azoknak, a kiknek ők teremtményei lehettek. Sokan a ditsőségnek nemes kívánásából függesztették a tudós világ egének első nagyságú tsillagait és napjait munkáiknak homlokára, hogy ők mint magokban setét hóldak, azoktól a tulajdon tüzzel bíró világosító állatoktól fényt költsönözzhessenek. Nem kevesen oltalom és bátorság végett ajánlották magokat azoknak a föld Nagyjainak néminemű mindenhatóságokba ... Utoljára, talám legszámosabban voltak, a kik a szükségtől (melly a derék elmének tsak nem el-válthatatlan úti társa, a Vers-íróknak pedig mintegy orvosolhatatlan nemzetséges nyavalyája) kénytelenítették munkáikat valamelly elmésségben gyönyörködő és azon gyönyörúségek bálványának vagyonaikból-is buzgón áldozó Mecénásoknak kegyelmébe ajánlani, hogy a minek ők lételt, azok annak életet adjanak ...” Leggyakoribb indító ok a szükség, melyhez kisebb-nagyobb mértékben mindig járult valami a többiből is. Így fordult például Kónyi János, Horváth Ádám és Csokonai Széchenyi Ferenc grófhhoz, a kor legnagyobb irodalmi mecénásához. „Gróf Festetics György a Magyar Minervát s abban egyebek közt Ányos Pál és Virág Benedek munkáit léptette napfényre.” Némelyek szűkebb egyházi kör vagy baráti társaság anyagi támogatását élvezték. Bod Péter valamennyi könyve erdélyi református főurak - Bethlenek, Telekiek - adományából látott napvilágot. Virág Benedek Poetikáját, Rájnis Vergilius-fordítását barátjuk, Kondé József érseki jószágigazgató adta ki. Az anyagiak mellőzésével sokan kihasználták a mecénás tekintélyének közönségtoborzó erejét. Ráday Gedeon azt ajánlotta Kazinczynak, hogy a *Magyar Museum* pártfogójául meg kellene nyerni gróf Pálffy Károly főkancellárt, mert „ha illyen nagy dísszel ditsekedhetne a Társaság, mind Typhographust, mind elég praenumeránsokat lehetne találni, az költséget magára vállalónak”. Mándi Sámuel is azért dedikálta *Római meséit* Fáy Borbála asszonynak (1786), hogy könyve

„Ily Úri névnek paizsa alatt bátorságos lehessen, így ennek betsi ebből is nevededvén, több Olvasókat nyerhessen”. A tekintély-kölcsön révén a dedikáció a szellemi hitel bizonyítéka lett, s a mecénásból ideális olvasó vált, akit vonzó példának állított az író olvasói elé. Czirjék Mihály testőrirő ajánlotta ekképp *Érzékeny leveleit* (1785) gróf Sztáray Mihálynak. Dicsérte a gróf szép jellemét, s hazafiúi készségét, „hogyminden Uralkodó nyelvek meg tanulása közben is az önnön magáét el nem felejtette. Oh vajha! ditséretes példája másoknak is sikeres ösztönt adhatna! vajha! Nemes Hazánk sok ilyen érdemes Polgáraival ditsekedhetne!”

Praenumeráció

Az író készülő könyvére előfizetéseket gyűjtött, hogy nyomtatója számára anyagi fedezetet és magának olvasóközönséget biztosítson. „Az előfizetés útját egyedül azért választottam, hogy a nyomtatványok számát meghatározhasam” - olvashatni egy óvatos Előfizetési Jelentésben. Az előfizetési felhívások gyakran folyóiratokban közzétett cikkek, vagy mellékelt, röpiratszerű cédulák voltak, melyekben a szerző ismertette műve tartalmát, terjedelmét, árát, s közölte „az előfizetést beszedő T. T. Urak” nevét, címét és foglalkozását. A tekintélyes megbízottak szintűgy növelték az író iránti bizalmat, akár a mecénások.

A praenumeránsok - megannyi apró mecénás - kicsiben a nagy pártfogók igényeit és hatását mutatják. A dedikációból praenumeránsok lajstroma lett. A szerző háládatosságból kinyomtatta az előfizetők nevét - „hogya a jövőben is tudattassék, kik voltak leg-inkább a Magyar Litteraturának e részben-is elő-mozdítottói” - kénosan ügyelve a címek és rangok helyességére és pontosságára. (L. például a *Magyar Museum* előfizetőinek névsorát.) A II. József korabeli lelkes nyelvművelő mozgalom a magyar irodalom pártfogását hazafias kötelességnek tartván, elvben kedvezett a praenumerációnak. Az előre fizető pártfogás azonban még nem jelent olvasást, csupán hazafias adományt. Egykorú epigramma szerint: „Hogyha magyar könyvére talál; jó legyen akár rossz; megvedyed: ámbátor olvasod azt soha sem.” Csokonai *Tempefőije* jól ismerve a való helyzetet, előfizetés nélkül bocsátotta ki könyvét, „tudván, hogy azt gyűlöli a magyar”. Szépirodalmi művek előfizetésére nem sok adatunk van, az is jobbra eredménytelenséget jelez. Még a Dugonics-féle Gyöngyösi kiadásra (1796) is csak 156-an 216 példányt praenumeráltak. A *Hallónak boldog estéje* c. német államregény fordítója 159 előfizetőt talált, de nevüket nem nyomtatta ki (1788). Révai Miklós *Magyar költeményes gyűjtemény*t hirdetett s mivel az egyszeri *Hirradás* (1785) hatástalan maradt, *Ujonabb segedelem-kérés* címen megismételte, de ez sem használt. Horváth Ádám ekképp buzdította türelemre:

Kezdjük azért alatt, tsak lassú munkával,
Míg minden társ több társat hoz magával
S majd elbámul Hazánk dolgunk jobb folytával,
Mit tett egy-két Magyar Nemzete hasznával.

A praenumerációból hamar kiábrándultak a részvétlenség miatt. Horváth Ádám így számolt be Kazinczynak a *Bácsmegyeire* való gyűjtésről: „Románodra én hirtelen Praenumeránsokat nem kapok, hanem minekelőtte kapnék, imé egynéhányra meg-küldöm a pénzt előre ... kapok-e tsak egyet is, nem tudom: mind az által számomra huszat nyomtattass ... igaz, hogy nálunk magyarok laknak, de nem tudom mi által úgy meg vagynak igézve, hogy ha a könyvekről való tudósításokat mutatom, és javasolom nekik: többnyire tsak mosolygással felelnek - pénzzel senki sem kínál.”

Kazinczy Messias-fordítására Magyarországból hat, Erdélyből hét előfizető jelentkezett „Sacrediable! 13! Cela fait honneur a Notre gout!” - írta Arankának. Az *Orpheus* tervezésekor azt ajánlta, adjanak össze maguk egy summát, „mert ha Prenumeratióra szorulunk, igen

nehezen kapunk lábra”. A *Hunniás* előzetes tudósításában a szerző nem kért előfizetést; „Ha a nagy Tudományú Pétzeli József Úr, kénytelen volt maga költségén nyomtatni” a *Magyar Henriást*, ő se tehet másképp. Mégis arra kérte az érdemes közönséget, tudósítsák postán, hova küldjön példányt, s 29 urat nevezett meg, akinél jelentkezni lehet. A könyv előreláthatólag 36 krajcárba kerül. Nemsokára arról tudósított, hogy a Magyar Hunyadinak négy mecénása akadt, ezért 36 helyett 24 krajcár az ára.

A publikálás külső formáinak egyesítése - az író saját költségén, mecénások és előfizetők segítségével adta ki művét - igen jellemző a XVIII. század második felének kiadási viszonyaira. Az új ízlést formáló Kazinczy nem akarván mecénástól anyagi függőségbe kerülni, nem vette igénybe Széchenyi Ferenc gróf támogatását az *Orpheus* megindításakor. Másfelől a kiadókban sem bízott. Jellemző következtetéssel írta a *Helikoni Virágokról* (1791): „a nyomtató panaszkodik, hogy a munka nem kél. Már tehát magam költségemen fogom nyomtatattatni”. Szilágyi Sámuel Henriás-fordítását elvétette a „nem a Tudományoknak és jó gustusnak elterjesztésén igyekező, hanem tulajdon hasznát és gazdag nyereséget kereső fukar Német” Landerertől, nehogy eldísztelenítse. Kazinczy csak a saját költségén és saját ízlése szerint nyomatta könyveit. Egyik-másik kiadó pedig - miként a *Magyar Museum* megrovásából tudjuk - „Hazánkhoz viseltető különös nagy szeretetéből, s a Köz-Jónak elő-mozdításához való nagy buzgóságából Tudósainknak nyomtatásra méltó munkáikat ingyen magára vállallya, s a maga költségén ki-nyomtatnya - prenumerációért! Így bitangoltatnak számtalanul a legszentebb dolgoknak nevei a leg-alacsonyabb szándékokból!”

Kiadók

Amit Kazinczy Landererről írt, nagyrészt ráillik az egykori könyvkiadókra. A kiadó, üzlet-ember lévén, valóban nem a jó gusztus elterjesztésén igyekezett, hanem elsősorban hasznot és nyereséget keresett. Haszon pedig csak kelendő árucikkból származott. A kiadó nem nézhette az olvasóközönség kis csoportjainak kívánságát, hanem nagy tömegek igényét óhajtotta kielégíteni. Véleménye tehát nagyjában kellett, hogy fedje a nagyközönség ízlését. A kiadót mégsem tekinthetjük egyszerűen a „közönség objektív exponensének”, hiszen ő üzleti érdekből csak törekszik közönsége megismerésére, s ez a személytelen és névtelen olvasókból álló közönség bonyolult ízlése és szeszélyes kívánságai miatt szinte elérhetetlen művészet.

A hagyományos ízlésű közönség szerette a régi históriákat. Egy nevét elhallgató kiadónak kezébe kerülve a *Ponciánus* egy régi példánya, elolvasta és mindjárt kiadására gondolt. Sok próba és óvatos kísérlet előzte meg végleges elhatározását. Az alkalmas időszűrőség és hasznos szórakoztatás feltételezését hosszas megfigyelésekkel támogatta. Kilenc esztendei puhatolózás végre meggyőzte ötletének előrelátható sikeréről. „Hogy tehát tellyességgel széjjel ne szakadjon, vagy a sok hordozásba el-ne sikkadjon, s így nála nélkül örökre el-legyek; sőt hogy mások-is, kiknek kedvek lesz hozzá, magoknak könnyebben meg-szerezhessék (mivel én ezen nyomtatványból magyarul többet nem láttam) ... kívántam most újra, a jó szívű Nemes Magyar Hazafiakkal közleni.”

Az új szerzőkkel szemben különösen óvatosak voltak a kiadók. Dugonics feljegyzései szerint Landerer az *Etelkából* ezernél többet „nem akara sajtó alá tenni, noha eleget javallotta, hogy legalább kétezerre vigye a példákat”. Sőt a metszeteket sem vállalta magára, amik Dugonicsnak 70 forintjába kerültek, holott egész honorárium 80 példány, vagyis 160 forint volt. A szerző jobban számított, az ezer példány egy év alatt elkelt.

A hagyományos ízlésű, főleg anekdotás könyvek népszerűsége újabb kiadásokra ösztönözte a kiadókat. Kónyi *Democritusa* 1782-1815 között hat kiadásban jelent meg, s kiadója, Landerer Anna folytatását is ígérte, „melly még sokkal furtsább és kellemetesebb lészen az elsőnél”. Sikerein felbuzdulva fordult az effajta könyvszerzőkhöz: „Ha a magyar könyvszerzők szándékoznának jó matériákból álló könyveket nékem ki-nyomtatásra küldeni, szerentsének fogom tartani. Már az érdeme szerint jutalmaznám.” A kiadó nem sokat törődött az írókkal, csak népszerű könyvszerzőket keresett. Hiába fordította Nemes Horváth András Ur, Bóda Helységnek Nótáriusa Ovidius Metamorphosisát s az Aeneist, s tette közzé, hogy „kéz-írását bizonyos jutalomért kész által-adni a Nyomtatásra”, s hiába fűzte hozzá az *Orpheus*, hogy „ideje volna, hogy Nyomtatóink már egyszer az Írók tentájoknak s papirosoknak árát fizessék meg”, a kiadók óvatos üzletemberek maradtak. Kétes sikerű vállalkozásaikat önkényes beavatkozással próbálták menteni. Kis János *Helikoni Kedvtöltés* c. gyűjteményének nemcsak címét változtatta meg a nyomdász-kiadó, Thaisz András, hanem néhány idegen darabot is vett fel.

Ilyenformán nem csoda, hogy az írók körében több terfő merült fel könyvkiadó társaságok alakítására. Bessenyei akadémiai tervében szükségesnek tartotta, hogy a felállítandó társaságnak könyvnyomtató műhelye is legyen. Jellemző, hogy mikor ahhoz a kiadóhoz fordult *Jámbor szándékával*, „aki lármás ígéretivel már régtől fogva tölti a hazát, hogy közjó szeretésből kész ő a magyar tudósoknak szolgálatjokra” - éppen az említett terv miatt üzleti féltékenységből utasították vissza. Széchenyi Ferenc gróf, Horváth Ádám és Péczeli József segítségével s több mágánok és tudósok pártfogásával 1789-ben Társaságot kezdett szervezni, jó könyvek írása, fordítása és kiadása elősegítésére. „Azt akarta tudniillik, az a jó Hazafi, hogy mind maga, mind más jó Baráti, akiktől ki-telik, tartsanak magok mellett Secretarius név alatt egy-egy Magyar tanult Nemes Ifjat, a kinek egyéb dolga ne legyen, hanem könyveket írjon s fordíttson; és mind a Jóltévők, mind az írók, egymással olyan meg-eggyező értelemben legyenek, hogy esztendőnként egymás Írásait, vagy kézről kézre által adogatván, vagy valamely közönséges öszve-gyűlésben meg-olvassák, hányják-vessék, igazgassák, s úgy tegyék közönségessé.” A Társaság könyvkiadói tevékenysége - bizonyos fundus letételével - úgy volt tervbe véve, „hogy a meg-írt, s jól meg-rostált hasznos könyveket maga kára s vesztegetése nélkül ki-nyomtatathatná, és azokat tsak annyi áron adhatná, a mennyiben került kinyomtatások: mert tudni való, hogy a mit most a könyv-áros 20 krajtzáron ad, adhatná azt 5 krajtzáron, ha nyereséget nem várna, és így szegényebb ember-is szerezhetne magának könyveket, és pedig jó könyveket.” Aranka György is Nyelvmívelő Társasága tudósító levelében felvetette a nemzeti művelődés érdekeihez szabott könyvkiadás gondolatát. „A mit e részben egyes, sőt hatalom is véghez nem vihet, azt egy társaság ... lassanként szépen előmozdíthatja, az iskolákban ... alkalmazott jó magyar kézikönyvek írásával és a készeknek felvételével, azután szép magyar könyvek kiadásával és az idegen nyelven megjelenő hasznos és mulatságos könyvek, utazások, történetek, római mesék, s hasonlók jó és tiszta fordításával.” A tervekből alig valósult meg valami, felvetésük azonban jellemző szükségletekre mutat.

A terjesztés eszközei

Könyvhirdetések és katalógusok

Az olvasó hirdetések és jegyzékek útján értesült a megjelent könyvekről. A hírlapok és folyóiratok megjelenése előtt a kiadó csak könyveinek utolsó lapjain hirdethetett, vagy önálló katalógust tett közzé. Pl. a *G** nevezetű svédi grófné rendes történetihez* (1778) Landerer Mihály négylapos könyvjegyzéket csatolt. A kiadó gondosan ügyelt arra is, hogy címét

részletes pontossággal szinte szájába rágja az olvasónak. Pl. „Pesti vásárkor lehet ezt más könyvekkel együtt a Budai Landerer Annánál a Vátzi Kapu mellett a Fejér hajónál a második udvarban az új épületben megtalálni” (Kónyi *Democritus*, 1806.) „Hartleben Konrád Adolf Könyvárosnál Pesten a Vátzi Utzában a hét Választó Fejedelemnek által ellenében találni.” (Szekér *Magyar Robinson*, 1809.)

Már 1733-ban Nottenstein János György katalógust bocsátott ki, mely budai nyomdája 1724-1733. évi termékeinek - köztük huszonöt magyar, nagyrészt széphistóriának - címét és árát tartalmazta. Landerernek 1751 és 1759-ből való könyvjegyzéke sok magyar verses és históriás könyvet sorolt fel, az 1798-i nem csupán a könyvek címeit és árát közölte, hanem röviden ismertette is a munkákat. Tudunk olyan katalógusról is, amely kalendárium toldalékkaképpen jelent meg. Hochmeister Márton nagyszebeni könyvárus 1790-i Magyar Könyveknek Lajstroma elé ajánlást ír a Nemes Magyar Hazához, melynek „fiai közül oly kevesen találkoztak ezelőtt, a kik ... annak nyelvét gyarapítani és az erre szolgáló könyveket szaporítani kívánták volna.” Ma már azonban alig van olyan tudomány, amelyről magyar könyv ne található. Kötelességének tartja, hogy honfitársainak e könyvjegyzékkel udvaroljon, melyben 239 magyar könyvet sorol fel.

Az első hírlapok és folyóiratok sok könyvhirdetést közöltek, nemcsak a kiadók újdonságairól, hanem a szerző költségén megjelent könyvekről is. A *Magyar Hirmondó* (1780) az Universitas könyvnyomtató műhelyében készülő és elkészült könyvek, a *Magyar Kurir* (1788) Landerer Mihály, Lindauer János, Weber Simon Péter újdonságainak, Detsy *Pannoniai Főnixének*, Horváth Ádám *Nyári éjszakájának*, a *Magyar Musa* (1788) Landerer Mihály új könyveinek, Poóts András verseinek, Vitéz Imre Dusch-fordításának hirdetését hozta. A *Magyar Mercuriusban* (1793) jelentek meg Andrád Sámuel és Farkas András könyveinek igen hatásosan megfogalmazott hirdetései.

A pusztá hirdetéseknél jóval hatásosabbak voltak a részletesebb tudósítások, a recenziók.

Recenziók

A tájékoztató könyvismertetés a hírlapok és folyóiratok szülötte. Első magyar nyelvű lapunk, a pozsonyi *Magyar Hirmondó* első számában felhívta a „Könyv-írók, Nyomtatók, Árosok és Kötők” figyelmét, hogy „tulajdon magok haszna azt hozza magával, hogy a munkában lévő vagy el-készült könyveket ezenn az útonn esméretesekké tétessék”. A harmadik számban bírálat jelent meg Baróti Szabó Dávid *Új mértékre vett külön verseiről*. Ez a szépirodalmi újságkritikák őse. A szerkesztő, Rát Mátyás, az olvasási kedv felkeltésének egyszerű módját választotta, a legszebbnek vélt részeket közölte ízelítőül. Rát recenziói úgylátszik nem tetszettek mindenkinek, mert már a hetedik számban ezt üzenté olvasóinak: „A könyvekről való tudósítások-is el-hiszem nem mindenkinek ínyjek szerint való, de e részben senkinek nem engedhetek”.

Az olvasók nagy része, ha nem is volt egy véleményen a szerkesztővel, azt kívánta, hogy minél több könyvről vehessen tudomást, „mivel illy össze-foglalásból a tudományoknak állapotját könnyebb megítélni, a vevőknek s íróknak is a szerint válogatva lehet ehhez vagy amahhoz való jó szándékokat meg-határozni”. (1781, 36. sz.) Többi lapjaink is állandóan közöltek recenziókat, vagy legalább tudósításokat az új könyvekről. Pár soros dicséretet, vagy gáncsok váltakoztak hosszú szemelvényes közleményekkel. A *Magyar Kurir* és melléklapja, a *Magyar Musa*, több számában írt Péczeli meséiről s néhány lap folytatólagos közlésével is kedveskedett. (1788.) Az *Etelkát* hosszasan dicsérték, hozzátéve, hogy „nagy tiszteletet s szeretetet érdemel ennek bölts Írója, az egész Hazától”. (1788, 75. sz.) Szentjóni Szabó László verseiről

ezt írták: „Ezen Munkátskánál még szebb és természetibb Magyar Versek az idén nem olvastunk. Rövidek benne a dolgok, egy betű sinsz benne agyvelő nélkül.” (*Magyar Kurir* 1791, 73. sz.) A lelkes tudósítások nyilván növelték az olvasók táborát, de komoly tájékoztatást nem adtak. Jobbára már eleve népszerű könyveket dicsértek, nem igen próbálták olvasóik ízlését újabb és igényesebb művekhez szoktatni. Kazinczy vette észre, hogy az elvi kritika hiányának mily kárát látja a literatúra, s „mely vétkes azoknak tartalékjok, a kik a modestia s szelídség hibás képeik által elfogva vagy nyugodalmoknak gyáva féltése miatt, a dolgozók munkáikat érdemek szerint megismertetni nem merészlik. Míg azt meg nem nyerjük, a publicum indolentiával fogja nézni a megjelent munkákat, a gondatlan írók pedig nem rettegvén a korbáctól, továbbá is csak félig-alva, félig-ébren firkálgatnak”. A *Magyar Museum* adott példát az érdemleges recensióra (Kazinczy a *Szigvárról*, *Robinsonról* stb.) de nem talált egyhamar követőkre. Az *Orpheus* is csak afféle tudósításokat közölt. A komoly kritika viszont némely írók ellenkezését váltotta ki. Horváth Ádám írta Kazinczynak a *Magyar Museum*ban közzétett Péczeli-bírálatát alkalmával: „Kérlek benneteket, hogy eleinte a recensiókkal hagyjatok fel; akkorra tartsátok azt, mikor Hazánk el hiszi rólatok, hogy mint egy reguláris Tudós Társaság közönséges kritikuskok lehettek; míg most tíz-tizenkét esztendeig írjatok s hagyjatok írni másoknak is; mert ha valakit bántunk, éppen úgy tselekszünk, mint ha a gazdának három munkásánál több lévén, egyik azok közül is a másik kettőt motskolná, káromlaná s mi lenne belőle, az, hogy azután egy munkást sem találna.”

Kisfaludy Sándor jóval később is ellenezte a recensiót, mely „a Bölcsnek kezében orvos szer, az irigynek és gúnyolódónak kezében mérég”. Recenseálni csak egy Tudós Társaságnak van joga, melynek tagjai „már önnön remek elme-míveik által az egész Nemzet előtt megbizonyították, hogy ahhoz értenek, a miről szólanak” s szívükben semmi alacsony indulat nincsen, de „az egyes recensensek mindenkor nagyobb károkra lesznek, mintsem hasznokra a Tudományoknak és szép mesterségeknek, nagyobb bosszúságokra a jó lelkű olvasóknak, mint sem kedvekre”. A műnek igazi recensense - Kisfaludy szerint - maga az olvasóközönség, kivált annak „jobb és szebb” része.

A recensiók akár igénytelen tudósítások, akár érdemleges bírálatok, ízlésbeli szempontok szerint ítéleztek. Makacsul és önelégülten ragaszkodtak a hagyományokhoz, vagy az új ízlés nevében gáncsolták a régít.

Az olvasók valláserkölcsei, világnézeti eligazítását, az olvasmányok ilyen szempontú megválogatását legnagyobb részben egyházi eredetű, épületes és ártalmas könyvekről szóló tájékoztatások végezték el.

Ajánlott és tiltott könyvek

Az Egyház, felismerve a könyvek hatalmát, mindenkor tilalmakkal és ajánlásokkal igyekezett híveit befolyásolni az olvasmányok megválasztásában. Rodericus Alfonsius spanyol jezsuita gyakorlati erkölctanában, melyet Illyés András erdélyi püspök fordított magyarra (1708), a jó könyvek olvasásáról is közölt egy latin verset: *Boni libri sunt legendi*. „Minden gonoszt távoztasd minden időben: Jó könyvek legyenek a te kezeidben.” Osterwald Friedrich János francia-nyelvű munkájának fordítása, a *Romlottságnak kútfejei ...* (1745), a könyvet, különösen az olvasókat megvesztegető akár költött, akár valóságos históriákat és szerelemről csinált énekeket a romlottság hetedik kútfejeként emlegette. Molnár János a modern könyvek óvatos olvasásáról (*De ratione critica legendi libros moderni temporis sive jactura religionis et veritatis* 1776) írt könyve vezérfonálnak készült az új vallásellenes irodalom útvesztőjében. Laikusok számára írta, de nem tudván kellőképpen ízlésükhöz alkalmazkodni, hatása jobbára az egyháziakra szorítkozott, különösen Alexovics Balázs pesti pálos hitszónok könyvére.

Alexovics, Pest-Budán a reakció szimbóluma, *Vasárnapi Prédikációiban* a religióról való kételkedés divatját a könyvek hatásának tulajdonította. „A kételkedők a gonosz könyvek által romlottak meg, Vessétek pokolba az efféle könyveket.” *A könyvek szabados olvasásáról* (1792) szülő könyve elsősorban Voltaire, Bayle és Rousseau ellen készült. A kétes hatású mű hosszadalmas cáfolataiból a csak magyarul olvasó is megismerkedhetett a francia irodalom eszméivel. Nemcsak a francia írók népszerűségét akarta visszaszorítani, hanem a nagyon divatba jött szerelmes históriákét is. „Az ma a leg-közönségesebb módi - írta -, hogy a Religió ellen, az Anya-szent-egyház ellen, az Oltárnak felszentelt Szolgái ellen írott Könyvek, a szerelmes Komédiák, a hívságos Románok, a lágyító, puha Versek, majd mindenek kezeiben forogjanak, majd mindenütt olvastassanak. El-borította, szerelmes atyámfiak, édes Hazánkat egy egész tengere a kereszténytelen Brozsúráknak. Gyönyörűségesen vannak egybe szerkesztve és megírva: mód nélkül kínáltatták magukat. A férjfiak nem Gavallérok, ha csak azokban nem forgottak. Az Asszonyok már nem Dámák, ha csak a nap jó részét azokkal nem töltik. A Leányok már nem Kis-aszszonyok, ha csak azokból sokat betéve nem tudnak. Minnyájan együgyűk, tanulatlanok, buták, valakik nem a Könyvekből tanulnak.” Magyar könyvet cím szerint nem pecézt ki, e helyett terjedelmes jegyzetben közölte „a magyar jó és ártatlan könyvek lajstromát”. Műfajok szerint való csoportosításában a románok között *Telemakust*, *Kartigámot*, *Kassandrát*, *Etelkát*, a versszerzők közül Balassát, Beniczkyt, Ányost, Gvadányit, Baróti Szabót és Rájnist ajánlotta. Alexovics cáfoló és ajánló érvei jórészt ismereteseek a hetvenes, nyolcvanas években megjelent könyvek előszavaiból s a folyóiratok közleményeiből. Így például jóval bővebb jegyzékét találhatni az ajánlott könyveknek Bod Péter *Szent Hiláriusának* (1760) előszavában. „Az elmét gyönyörködtető és meg-vidámító könyvek” elsőben a valóságos históriák: Heltai krónikája, Tinódi énekei, Sztárai Mihály *Athanásiusa*, *Eszter asszony históriája*, Valkai András históriái, a Zsigmond császárról, Mátyás királyról, Nagy Sándorról való *história*, Nagy Bánczai Mátyás, Csanádi Demeter, Temesvári István, Kákonyi Péter, Priester János, Csáktornyai Mihály, Ilosvai Péter, Cserényi Mihály históriája, Lisznai Pál, Paskó Kristóf, Pető Gergely, Kálnoki Sámuel, Spangár András krónikái, Huszti Péter Aeneise, Curtius, Florus és Nepos fordított munkái; másodszor költött históriák: *Telemakus*, *Poncianus*, *Fortunatus*, *Gismunda*, *Markalf s a Serkentő óra*; harmadszor költött beszédek, apologusok, fabulák: mint az Esopus; negyedszer példabeszédek: pl. Haller *Hármas históriája*; ötödször éles, elmés, szúrós együtt-való beszélgetések, satírák, orcázó versek: *Nemes ember*, *Nemes asszony*, *Udvári ember*, *Szent Péter beszélgetése*, *A tökéletes asszonyok históriája*, Párténusból való példák; hatodszor idő-töltésre intézett könyvek: a *Vas dícséretéről*, Oroszhegyi Mihály *A fenyőfának hasznos voltáról*, Köröspataki János Lupuj vajdáról. A *G** nevezetű svédi grófnének rendes történeti* (1778) előjáró beszéde olyan józan történeteket sorol fel, melyeknek olvasása a „bennek foglalt hasonló ditséretes dolgok el-követésére” ingerel. Az ötven cím fele megvan már Bodnál, a másik fele az ott kimaradt Gyöngyösi hat művét, az újabbakból a *Kartigámot*, *Kassandrát*, *Keresztény Herkulest*, *Belizáriust*, *Trója veszedelmét*, Molnár János, Horányi Elek műveit, Illei, Kereskényi, Simai játékait sorolta fel. Az 1783-ban megjelent *Barátságos oktatás*, mely fiatal leányok és asszonyok magaviseletére vonatkozó oktatást tartalmaz, az olvasmányokra is adott jótanácsokat. A magyar fordító jegyzetben ismertette az akkori magyarnyelvű románokat - *Svéd grófnét*, *Kartigámot*, *Telemakust*, *Kassandrát*, Dugonics, Marmontel, Gessner, Gellert munkáit; költőket is, kiemelve Beniczkyt és Balassit -, hogy azok, „kik magok multságokra magyar könyvekből álló könyv-tárházatskát (Bibliothekátskát) akarnának gyűjteni” ismerjék a jó könyvek címeit.

A már említett Molnár János kanonok verset írt Voltaire és Rousseau ellen (*Az ártalmas könyvekről*), mely meg is jelent az *Orpheusban*.

Ah nincs a' Mahomed-szerű Pogányban,
A'mellynél szabad a' gonosz fekélység,
Oly rútság, minemű ragadt azokra,
Kik Volternek utánna fel-dühödtek,
Vagy Rousseaut követik. Venus kezéből
Vött vak tör hegyivel rohanva törvén
Istentől adatott Hitünk 's Reményünk
Ellen, 's a' tsunyaság homálya közzül
Nem vetvén szemet az igaz valóra.

Pásztor-ember, avagy a pásztorok tanításáról írt könyvében (1775) pedig az egyszerű pásztoroknak ajánlott jó olvasmányokat: kalendáriumot, Jézus életét, a szentek történeteit, Evangéliumot, Kempist, Pázmányt, Beniczky verseit stb.

A valláserkölcsei művek olvasását idegenből fordított munkák is propagálták, Faludi fordításai a *Nemes ember, Nemes asszony* stb., s XIV. Kelemen pápának, Ganganellinek Kónyi által fordított levelei, - bár természetesen magyar könyveket nem ajánlhattak.

Ennyi buzgólkodó eligazítás és megfontolt tanács között józan közömbösségével tűnik ki Mátyási József, aki csak egy veszedelmes könyvet ismer az egész világon: „A munkának neve Roszsz nevelés. Három szakaszokra vagyron osztva, melyek közzül az első: Romlott természet; a második: Roszsz társaság; a harmadik: Gonosz példa és tanátsadás; a toldalékja pedig: Alkalmatosság. Ennek káros gyümöltse mindaz, ami a babona a Sátánra, s a bal-vélekedés, az érzéketlen könyvekre eleitől fogva fogott. Nem ártalmas író vagyron, hanem roszzsz nevelő ... Ha hát a könyvek olvasása valamit tsak ugyan árthat, az a vélek való hibás élésből szármázik ... Ítéletem szerént minden könyv olyan, mint a Fédrus meséiben említett Atyának tükre, melybe kell nézni a szépnek azért, hogy magát vétkekkal el-ne motskolja, és szükség tekinteni a rútznak, hogy formátlanságát virtusokkal pótolja ki.”

Könyvterjesztők és könyvárusok

„Írók és Olvasók készületlenek vagyunk - írta Kazinczy 1793-ban - s egészen készületlenek. Nincsenek Nyomtatóink, nincsenek Könyvárosaink, könyveinket csak az Írók olvassák; bennünket gátol minden, semmi sem segél.” Valóban ezidőtájt a könyvterjesztés igen kezdetleges volt, az íróknak jobbára maguknak kellett könyveiket baráti összeköttetések révén az olvasókhoz eljuttatni. A könyvárusok segítségét alig vehették igénybe, hiszen ezek „afféle könyveknek árultatását, a melyeket az Írók maguk nyomtattattak, 25 vagy 30 percentért-is alig vállalják magokra”. Kazinczy a *Bácsmegyeiből* huszat küldött Horváth Ádámnak, tizet „edgy Szathmári ember által” Földinek. Horváth azt remélte, hogy elkelnek, „hiszen tsak azok is vagynak huszann, a kikkel literaria Correspondentiája vagyron”, Földi rábízta a példányokat egy könyvkötőre, hogy „hordozza vásárookra s adogassa”, 1789 május - 1791 március között azonban „kettő-sem költ el belőlük, mert talám egyet adott el, másikat elvitték, de érte meg nem fizettek”. A Szebenben lakó Benkő Ferenc Marosvásárhelyre és Enyedre is küldött néhányat. Strohmayer pesti könyvkereskedőhöz nem érkeztek meg idejében a példányok, mivel „valamelly Schindler nevű Casai Livránt, akire ide való hozattatások volt bízva, az Exemplárokat Cassán felejtette”, pedig Kazinczy azt szerette volna, ha „Strohmayer Weingandot és Diepoldot is részeltetné belé, hadd kellnének el hamarább. Vagy 50 exempl. Nagy Szombathra és Posonyba szállíthatna-fel, hogy az a Vidék is láthatná”. Aranka *Júliájának* megjelenését is részvétlenség és balszerencse kísérte. Kazinczy belőle egy nagy nyalábot a debreceni vásárok valamely kolozsvári szekerekre akart bízni, „de az akkori rossz út miatt Erdélyi Kereskedők tellyességgel nem jelentek meg Debretzenben, és így az itt marada”. Azt remélte, hogy a 165

forintnyi nyomdaköltség legalább egy részét Erdély néhány hét alatt visszafizeti, „írója einheimisch lévén ott”, de súlyosan kellett csalódnia. Nem csoda, ha elkeseredésében így fakadt ki: „átkozom azt az órát, a melyben eszembe jutott, hogy írjak, nyomtattassak, költsék, magamat jövedelmemnek egy részétől megfossszam, ha a köz dologért fel-vállalt igyekezeteknek ez a jutalma!” Csak a tiszteletpéldányok fogytak. A *Júlia leveleiből* negyvenet osztott szét, a háromszáz példányban megjelent Herder-fordításból hetvenegyet, száz *Hamletet* küldött Kolozsvárra ajándékba, s ötven *Sztellát* a Soproni Magyar Társaságnak.

A folyóiratok terjesztése is a szerkesztőkre hárult. Zilahy Sámuel marosvásárhelyi professzornak száz *Magyar Museumot* küldetett Ráday helybeli terjesztésre, illetőleg „mindenüvé, Hazánk túlsó szélére is, bizonyos embereihez el-adás végett” való szétküldésre. Váradon viszont még az első darabot sem ismerték, mikor már régen megjelent a második. Kazinczy az *Orpheus* fenntartása érdekében barátaihoz fordult segítségért. „Édes Arankám - írta -, igyekezz rajta, hogy Orpheusomat sokan kívánják hordattni. Ha sok vevő lesz, úgy Landerer el nem áll folytatásától: ha nem lesz sok Vevő, tsak Áprilisig fog nyomtattni.”

Könnyebb volt a helyzetük a hagyományos ízlésű, népszerű íróknak, Dugonicsnak, Gvadányinak, Kónyinak stb., az ő munkáikat szívesen vették bizományba a könyvárusok és olvasói nem átalloztak egyenest kedvenc írójukhoz fordulni. Horváth Ádám eldicsekedett Kazinczynak, hogy munkáit, kivált a *Hunniást*, majd minden nap keresik nála. „Sőt előre már 12 aranyat adtak költségre, azután Debretzen tsomóstul vette s az árát haladék nélkül adminisztrálta: úgy Erdély is, hol ezt, hol a Holmit tsomósan kéri, de kivált környékünkben kapva kapják, akármit írjak.”

Íróink mégis csak rászorultak a könyvárusokra, ezek viszont nagyrészt az újra nyomott régi könyvek, históriák és kalendáriumok eladásával csináltak jó üzletet. Az első hivatásos könyvkereskedők a könyvkötők voltak. A nyomdától fűzve vették a könyveket és kötve adták el. A régi tipografusok részint maguk árusították kiadványaikat, helybeli országos és hetivásárokon sátor alatt, részint az ország különböző részein lakó kompaktoroknak adták bizományba. Némelyik nyomda kiadványait a jól megszervezett bizományosok országszerte árulták. A debreceni nyomda könyvkötő bizományosai a XVIII. század közepétől Eperjesen, Enyeden, Győrött, Kassán, Kecskeméten, Kolozsvárt, Révkomáromban, Kőrösön, Kőszegen, Miskolcon, Nagykárolyban, Pesten, Pozsonyban, Rimaszombatban, Sárospatakon, Szatmáron, Szebenben és Váradon működtek. Göbölly Gáspár, a *Magyar Musáiban* (1787) úgy hirdette *Utazó Lélek* c. munkáját, hogy „a Hazabéli könyvkötőknél lehet a Magyar Versek olvasásában gyönyörködőknek találni”. Kazinczy emlegeti Miller Ferenc győri könyvkötőt, „ki a Magyar Literaturáért olly példásan iparkodott”, s ismeretes Kis István óbudai kompaktor buzgólkodása a magyar szépirodalom terjesztésében. Első könyvkereskedőink németek voltak. Maus Gellért, az első pesti könyvesbolt (1748) alapítója Kölnből származott hazánkba. Könyvkereskedését 1774-ben özvegyétől Weingand és Köpff vette meg. Övék volt 1782-ig az egyetlen hivatásos könyvárus cég. Ekkoriban a bécsi udvari könyvnyomtató Trattner János Tamás engedélyt kért az uralkodótól, hogy Pesten könyvnyomdát, betűöntőműhelyt és kereskedést, Pozsonyban, Győrött, Nagyszebenben és Temesvárott pedig könyvkereskedést alapíthasson. Weingand és Köpff a Pesti Tanácsához intézett emlékiratukban tiltakoztak Trattner hatalmi törekvései ellen. Szerintük, ha Magyarországon fennálló huszonnégy nyomda - amint ez tervbe volt véve - könyvkereskedői jogot kapna, a Pesten, Budán és Pozsonyban lévő könyvkereskedésekkel együtt annál is inkább ki tudná elégíteni a közönség szükségleteit, mert a vásárokat a könyvkötők látják el könyvekkel. Trattner 1783-ban mégis megkapta az engedélyt. A könyvkereskedések szaporítását a vállalkozók üzleti féltékenysége is akadályozta. Mikor például Stachel József bécsi könyvkereskedő 1789-ben Pesten akart boltot nyitni, a pesti tanács elegendőnek találván a meglévő négy könyvkereskedőt, három könyvnyomtatót és hat könyvkötőt, a

kérelem elutasítását javasolta. Harminc évvel később az egész országban tizenhat könyvtár (négy Pesten, egy Budán, négy Pozsonyban, három Debrecenben) és több mint száz könyvkötő működött. Az a néhány könyvtár azonban nem tudta a magyar könyvet országszerte kapóssá tenni. A századforduló könyvterjesztési viszonyai - egykorú megfigyelés szerint - nem alkalmasok voltak kellőképpen a magyar olvasók széles rétegeihez. „Magyartalan könyvtáraink” szívesebben adnak el idegennyelvű könyveket, „mind azért, mivel több hasznot és hamarabb látnak ezekből, de mind azért is, mivel a külső könyvtárakkal összenyerekezésben állanak”. A magyar könyvek közül csak néhány saját kiadványukat szokták „tolván tolva” is árulni. A bizományba átvett könyvekkel „hacsak nem kéri, felette ritkán jut ezekbe megkínálni a vevőket”. A városi könyvtárak nem törődnek a vidéki olvasók igényeivel, pedig nálunk nem a nagyvárosokban, „hanem a Mező-városokban, de leginkább a falukban” kell keresni a magyar olvasót. A könyvkötők nem sokat számítanak, „mivel többnyire ájtatos iskolai könyvekkel és calendáriumokkal tudnak bajlódni, és minden igyekezetek mellett is a Publicumnak hitelére igen nehezen vergődhetnek fel”. Meg kell tehát szervezni a könyvterjesztést hazafias lelkesedéssel, társadalmi úton. A vármegyei levéltárnokoknak kellene vállalniuk a jó magyar könyvek bizományát, megyei gyűlés idején nemesek, papok s ifjak között jó keletjük lehetne. Kis elenchust is kellene osztogatni, az asszonyok és kisasszonyok noszogatnak férjeiket, ismerőseiket új magyar könyvek megvételére. Az Erdély nélküli 52 megyében hacsak tíz világi ember s öt pap venne egy-egy könyvet, ez is már 780 példány!

Könyvkölcsönzés

„Könyveket venni ma még nem módi - írta Bajza 1822-ben - azoknál sem, kik olvasni szeretnek.” A könyvek még akkoriban is legjobban kölcsönzés útján terjedtek. Kis János emlékirataiban sokszor emlegeti, kinek a könyvtárából olvasott. Mayer ny. főszázamester, Spisics János zalai alispán, gróf Porcia sümegrendeki földesúr, gróf Széchenyi Ferenc kézséggel nyitották meg előtte házi bibliotekájukat. Soproni polgárok és hívek is könyveik kölcsönzésével örvendeztették meg.

A XVIII. század nagy könyvtáralapítói szinte valamennyien gondoltak a nyilvánosság befogadására. Klimó György pécsi püspök nevéhez fűződik az első magyar nyilvános könyvtár megalapítása (1774). A főpapok kizárólag tudományos könyvtárainál jóval nagyobb jelentőségük volt a sok magyar könyvet is magukban foglaló főúri gyűjteményeknek. Ismeretes Ráday Gedeon szíves készsége a könyvkölcsönzésben. Teleki Sámuel „Mysis patriis” ajánlott könyvtáráról végrendeletében is meghagyta, hogy „minden héten három napokon d.e., d.u. három-három óráig nyitva legyen a biblioteka és az olvasó szoba az olvasóknak, a bibliotékárius jelenlétében”.

A könyvolvasás leghathatósabb terjesztői az olvasóegyesületek és kölcsönkönyvtárak voltak. Az Aranka-féle erdélyi Nyelvmívelő Társaság ösztönzésére tanárok és tanítványok olvasótársulatokat kezdtek szervezni. Kis Jánostól tudjuk a soproni olvasóegylet létezését. A *Magyar Museum* előfizetői között szerepelt a Besztercebányai Olvasó Társaság. Számuk pár évtized alatt erősen megnövekedett. A *Tudományos Gyűjteményre* a szabadkai, pécsi, szentesi, jolsvai, murányvölgyi, győri, jászkíséri, somogyi, zilahi, szombathelyi, pápai stb. olvasótársaságok praenumeráltak.

Az első hazánkbeli kölcsönkönyvtárat Kleinod Antal létesítette Sopronban, 1787-ben. Valószínűleg azonban ő is, mint későbbi soproni társa, Pfundtner Mátyás, csak német, francia és latin könyvek kölcsönzésével foglalkozott. Tudunk egy Németi Mihály nevű „betsületes Könyvkötőről”, aki készült Sopronban, 1790-ben olvasó kabinetot felállítani, de nem tudta, „hol és kinél kellene minden új magyar könyvet megszerezni?” Adott-e neki valaki jótaná-

csot, s megvalósult-e terve, nincs rá adatunk. Müller Ferenc győri könyvkötő olvasó kabinétja 1789 őszén nyílt meg, „melyben - a *Mindenes Gyűjtemény* tudósítása szerint - tsak eddig is beszédett másfél százból álló új Magyar Könyveket, melyeket a szomszéd faluba is kihordanak az olvasni szeretők, egy krt fizetvén egy könyvtől minden napra”. A legtöbbet tudunk Institoris Gábor pesti kölcsönkönyvtáráról. 1791 júniusában kért engedélyt, de csak a következő év őszén kapta meg. Nagy forgalma lehetett, mert nem sokkal később már nagyobb helységbe költözött. Minden könyvet három példányban szerzett meg, egyet a helyszínen való olvasásra, kettőt kölcsönzésre. Könyvjegyzéket is adott ki. A *Magyar Mercur* a következőképen számolt be róla: „...Pesten a Ketskeméti Uttzában lévő Arany Ökörnél 409 Numerus alatt Mossótzai Institoris Gábor Úrnál egy Magyar Olvasó-Kabinét állíttatott fel, menyben sok szép könyvek találtnak, már vagy on benne valami 272 és még minden nap nevedik. Ditséretre méltó ezen jó Hazafinak igyekezete. Posonban is láttam sok darab magyar könyveket a Doll kabinétjában - írta a tudósító -, de Győrbe mondhatom olyan van, hogy felül haladja mindeniket, mind számára, mind jóságára nézve, mint pedig azért, hogy sokkal jobban vagynak el rendelve.” Institoris kölcsönkönyvtára belekerült az egykorú irodalomtörténetbe is, literatúránk előmozdításának eszközei sorában. Pápay Sámuel írta, „hogy azon Olvasóboltok intézete, a hol a könyvek a végett gyűjtettnek egybe, hogy bizonyos tsekély napi bérért az Olvasóknak kiadassanak, igen hasznos a literatúra terjesztésére. Felette megsaporítják azok az Olvasók számát ... Ez okáért megérdemli Mossotzi Institoris Gábor Pesti könyváros ..., hogy hazafiúi szép igyekezetéért a neve jó emlékezetben legyen a Magyar Literatúrában.”

Ezeken kívül számos engedély nélkül működő kölcsönkönyvtár volt az országban. Különösen az 1790-es években alakult sok titkos Leseabinet, melyekben tiltott politikai iratokat olvastak. A reakció 1799-ben valamennyi kölcsönkönyvtárt betiltotta s csak 1811-ben adott engedélyt újbóli felállításukra. Akkor azonban csak súlyos megszorításokkal folytathatták működésüket.

II. OLVASÓK ÉS OLVASMÁNYOK

A közönségtörténet nem írók és művek, hanem olvasók és olvasmányok számbavételére törekszik. A legnépszerűbb egykorú olvasmányok és széleskörű közönségük vizsgálata tehát fontosabb a szellemtörténetileg jelentős, de csak szűk körben hatott művekénél. Ilyenformán sokszor olyan műveket kell kiemelnie nagy elterjedésük miatt, amelyeket az irodalomtörténet eddig alig méltatott figyelemre. E dolgozat keretei azonban nem engedik meg, hogy kevésbé ismert olvasmányok egykorú népszerűségének okát részletesen kifejtjük. Legtöbbször csak egy-két szóval utalhatunk az olvasmánytípus jellemvonásaira, akár Gyöngyösiről, akár Farkas Andrásról van szó.

Kalendáriumok

Kétségkívül a kalendárium volt a legelterjedtebb könyv, a nyomdák s kiadók legkeresettebb portékája. „In typographiis vel maxime calendaria sunt merces necessariae et currentes.” 1775-ből származó hivatalos adatok szerint Magyarország területén, leszámítva Erdélyt, évente körülbelül 70.000 kalendárium készült. Ebből a pozsonyi Landerer-nyomda 16.000, a budai Landerer 8000, a győri Streibig-nyomda 7000 példányt állított elő. Pár évtizeddel később több mint kétszeresére emelkedett ez a példányszám. „Nevezetes tünemény a Magyar Literaturában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg; és szerentsésen el is kelnek; - írta a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (1809) - ugyan is Landerernél Pesten és Pozsonyban a Nemzeti Kalendárium 15.000, Győrött Streibignénél 30.000, Komáromban Veimüllernénél 20.000, Vácon Gottliebénél 20.000, Budán Landerernél 30.000, Pesten Trattnernél 30-40.000, Szegeden 20.000. Ezeken kívül Kiséknél Pesten a Kis Kalendárium. Rövid szóval Magyar Országban el kel több 150.000 kalendáriumnál. Ennek bizonyossága a Pesti Augustusi Vásár, melyet a Könyvnyomtatók és kötők méltán Kalendárium Vásárnak nevezhetnek.”

Az egykorú kalendáriumok jórésze az előző századokban kialakult, népszerű lőcsei formát követte. A „Stanislaus Dubranowski Philosoph. Mathemat. által irattatott” Streibig-féle győri kalendárium a címlapján is feltüntette, hogy „épen Lőcsei formára” készült. Ezeknek fő vonzóerejük az idő- és csillagjóslás volt. Az 1755. esztendei hasznát versben magyarázta meg a gazdáknak:

Egész esztendőben Havat, hetet, napot,
Tudni, tanítja a' kösséget, és Papot,
Hogy el-ne zavarjuk az időt, Hónapot,
'S várjunk-é melegeget, vagy pedig jég-tsapot.

Nem veti hát pénzét ki meg-vészi sárba;
Ezen munkátskámát háznál, vagy vásárba,
Mert hasznót hajt konyhán kenyeres-kosárba
Meg-tanít mellyik nap tégy borsot mosárba.

A naptári részben az égbeli jegyek a planéták, aspektusok és a hold negyedjeinek jelölése mellett különös ábrák figyelmeztettek a jó érvágás, jobb érvágás, jó köpölyözés, purgálás, vetés, elválasztás, favágás, haj- és körömmetszés idejére s a szerencsétlen napokra. A napi időjósláson kívül közölte „az Hold Fertályai szerért való időnek változásait”, s az uralkodó planéták befolyását az időjárásra, békességre és hadakozásra, a föld s az asszonyok termékenységére, betegségekre, tűzre, bányászatra stb. Ezekután következett a sokadalmak jegyzéke, a posták rendje és Magyarországnak emlékezetes dolgai. Ami ezeken kívül volt a

kalendáriumban, az az évenként változó s meglepő újdonságnak szánt toldalék, mely a címlapszövegben is feltűnően ki volt emelve. „Azoknak kedvéért, kiknek az idő hosszúnak lenni láczatik, idő töltésre nézve némelly Ujsággal” kedveskedett a kiadó. Az „Octavianus Tsászártól az Asszonyoknak adattatott mulatságos erős Privilegium” a kedvelt asszonysúfoló iratok fajtájából való. A másik „mulatságos matéria”, afféle népies theatrum mundi. Pár lapnyi hazai s külföldi hír az újságot pótolta. Ezek a kellékek hosszú időre állandósultak. Az ilyen mulatságnak okáért közölt toldalékok - Mulatságos rövid történetek és kérdések, Régi népek szerelmi szokásairól, A szerentsés magaviseletnek regulái, A házasság felől írt levelek, Két asszonyember között való barátságos beszélgetések, Hadi történetek, Tisztességes időtöltésre szolgáló történetek stb. - jórészt igénytelen olvasmányok, nem kívánnak hosszas figyelmet, elmélyedést, időszerűségük a következő kalendárium megjelenéséig tart. Közülük kivált az anekdotákat sokszor elmondják, megtoldják, átalakítják, hiszen „az embernek maga mulatsága külömb-féle beszélgetések nélkül” semmit sem ér.

A kalendáriumokat minden rendű és rangú ember olvasta. (Von allen Klassen und Ständen der Menschen von Baur bis zur grössten Noblesse gelesen und gebraucht wird.) Nem kell azonban azt gondolni, hogy mindenki ugyanazt. Sok fajta volt belőlük. Egy-egy kiadó is többfélét adott ki, melyek nemcsak alakban különböztek egymástól, hanem a toldalékban is. A falusiak számára érdekes híreket, szórakoztató történeteket iktatott be a kiadó, a városiaknak viszont hasznosabb volt a részletes tiszti címtár. A budai Landerer nagyalakú kalendáriumai a magyarországi grófok, a középalakúak a bárók, a kisebb alakúak pedig a püspökök születésnapjait tartalmazták.

A kalendáriumok mindennemű közleményeit szigorú figyelemmel kísérte az állami cenzúra. Mária Terézia 1756-ban az érvágás, köpölyözés, orvosságvétel, ártalmas napok, haj- és körömmetszés felől való tudósítások közlését megtiltotta. Egy 1770-i helytartótanácsi rendelet utasította a cenzorokat, ügyeljenek arra, nehogy haszontalan és erkölcsrontó történetek, helytelen megfigyelések és téves értelmezések kerüljenek bele, s általában semmi illetlent s megbotránkoztatót ne tartalmazzanak. Hét év múlva pedig az értéktelen és káros hatású népies történetek mellőzését rendelték el. A sok tiltó rendelkezés, cenzúra ellenére a legtöbb kiadó igyekezett kivált a falusi olvasóknak szánt kalendáriumokat érdekes toldalékokkal kiegészíteni.

A kalendárium elsősorban szükséges és hasznos adatok tárháza, s üresen hagyott lapjain „a napi események hű naplója és a kiadások deftere” volt, és csak mellékesen szerepelt olvasmány gyanánt. Mégis az egykorú adatok tanúsága szerint olvasóközönségünknek volt egy jobbára falusi nemesekből álló rétege, melynek olvasmányigénye nem terjedt túl a kalendáriumokon. Ujfálvay Sándor írta atyjáról, hogy „tudományos esze nem volt, mert a negyedik oskolai osztályból katona lett. Azután szorgalmas gazdászata, s hivatala (megyei tisztt volt) annyira igénybe vették minden idejét, hogy soha sem tanulhatott, sőt nem is olvasott.” A Hankens Bálint-féle naptáron kívül más könyv nem is volt házában. Keczei István öreg táblabíró könyvtára is csak egy régi családi bibliából, Werbőczy kutyabőrbe kötött hármaskönyvéből és a kalendáriumából állott. A kalendáriumolvasó típusa megjelent már az egykorú irodalomban s később is visszatérő, jellemző figura volt. A Falusi Nótárius testamentumából tudjuk, hogy bibliotékájában mindössze 53 kalendárium akadt, ennyi ideig viselte tisztségét. Kármán is emlegeti a „telekjeiken vegetáló címmel és cím nélkül való földművelőket”, kiknek egész könyvtáruk egy házi és úti kalendáriumból állott. Gaál József egyik elbeszélésében szereplő Hájasz nevű törzsökös magyarnak „a Cision s marhatenyésztésről szóló könyvön kívül csak három vagy négy történetesen épen maradt kalendáriuma” volt. A parlagi nemesek legelmara-

egyedül Kalendáriumok állongnak a dohányos asztalon ... ellenben tele a fogas czifra osztorokkal, réz-, ezüst fokosokkal. Nem így tartatik fenn a Nemzeti Dísz! nem így a Hazai Fény!”

A kalendáriumolvasók egy része azonban lassanként a mulatságos történeteken és kérdésecskéken felbuzdulva rákaphatott egyéb könyvek, kiváltképpen a hasonló ízlésű régi s új históriák, anekdotáskönyvek olvasására.

Régi és új történetek

A falusi nép s a vele nagyjában egy műveltségi színvonalon élő gazdálkodó nemesség, de még a bene possessionati olvasmányai is - ha parlagi mulatságaik közepett egyáltalán könyvhöz jutottak - jobbra az úgynevezett népkönyvek és históriák közül kerültek ki. Sokáig a pihenés nemzetietlen korának tartott XVIII. század legerterjedtebb olvasmányai az efféle régi könyvek - kivált a *Salamon és Markalf*, az *Árgirus* és a *Nyúl éneke* - új kiadásai voltak. Nottenstein 1733. katalógusában *Árgirus*, *Apollonius*, *Salamon*, *Tangredus* és *Toldi Miklós históriája* szerepelt. Még a nagyrészt tankönyvet és vallásos műveket előállító debreceni városi nyomda is pl. az *Árgirus históriáját* 1739-ben 2000 példányban adta ki. A Landerer cég 1751-ben *Árgirust*, *Apolloniust*, *Pyramust*, *Markalfot*, *Stilfridet*, *Tangredust*. *Toldit* stb. 1-4 krajcárért árusította, 1774-ben *Árgirust* és *Salamont*, 1775-ben *Árgirust*, 1778-ban *Stilfridet* és *Florentinát*, 1779-ben újból az *Árgirust* jelentette meg. Mátyási József szerint (1794) „Markalf elmés tréfái máig is nyomtatásba forognak kezünkben”. A *Nyúl énekének* is több keltezett és évnélküli kiadásáról tudunk. Ezidőtájt még a XVI-XVII. századi eredeti kiadású verses és prózai históriák is közkezen foroghattak Bod Péter *Szent Hiláriusában* és egyebütt is megjelent, már említett listák tanúsága szerint. Bessenyei se talált régi szokású Ferenc diák uramék olvasmányai között mást, mint *Markalfot*, *Argéliust*, *Álmoskönyvet*, meg néhány poétát s Kónyi János szerint is az „együgyű olvasók más újabbat, mint Markalf, Argirus, Bruzvik Apollónius históriáját és több ilyen régén koholt eszméretes óságokkal, melyek már nagyobb részént még a mezőn s erdőn tartózkodó írástudatlan pásztoroknál is hathatós eszméretségben állnak, nem dicsekedhetnek”. A *Poncianus* egy XVIII. századi kiadásának előljáró beszéde rávilágít az efféle olvasmányok népszerűségének fő okára. A kiadónak kezébe kerülván a könyv egyik régi kiadása, kísérletet tett, vajjon volna-e keletje ennek a históriának. „Mivel pedig a gyengébb elme-is, az afféle példa-beszédeket, a mitsodások ebbe vagynak, könnyen meg-fogja, ha azok figyelmetesen olvastatnak,” a nevezetesebbeket alkalomadtán elmondta barátainak. „Sokszor voltak olyanok, a kik nem hogy hallgatni restellették volna,... sőt a figyelmetes hallgatás után úgy belé is szerettek, hogy magoknak, ennek nyomtatványát, egy magános olvasásra-is, el-kérni kívánták; és még tulajdon kezekkel is, már több mint huszon-öt szorgalmatos személyek, tölem leírni készek voltak.” Az ilyen históriák fő érdemét tehát olyan mulattató történetekben látták, melyeket sok alkalommal el lehetett mondani a társaság szórakoztatására.

Az érdekes történetek elbeszélésével mulatozó magyarok kivált az anekdota-gyűjteményeket kedvelték. A régi magyar társasélet sok eredeti anekdotának volt termőtalaja. A megtörtént esetek és tréfás históriák közül sok egykorú feljegyzésben ránk maradt. Hermányi Dienes József nagyenyedi református pap *N. enyedi síró Heráklitus, és - Hol mosolygó, s hol kacagó Demokritos* c. kéziratos gyűjteménye (1759-1762) közel félezer egykor közszájon forgott eredeti magyar anekdotát őrzött meg. Kolumbán János, egy híres erdélyi tréfacsinálóhoz fűzött történeteket verselt meg, „hogya rosda ne fogja, sok tselekedetét, Jeles tréfáival eltöltött életét”. A tudunkkal öt kiadást (1759, 1770, 1780, 1789, 1593) megért *Vida György históriájának* hőse egy „tréfás jádzyi erdélyi Markalf”, életében Apafi fejedelmet és Teleki Mihályt bosszantotta s mulattatta otromba tréfálódásaival, megverselt históriája vásári népkönyv

alakjában úri és népi rétegekben egyaránt népszerű volt. „Üres kópéságai tetszettek a helyi patriotizmus korában, mikor a jólét, az eszem-iszom jókedvű napjai folytak, mikor az ügyes hazugság, kisebb-nagyobb rászedés meg csalás mosolyt idéz ajkunkra.”

A régi és frissen termett anekdoták mellett már a kalendáriumok is idegenből fordított történeteket népszerűsítettek. A század végén megjelenő anekdotás könyvek anyagának nagyrésze német Vademecumokból való fordítás. Az első effajta gyűjtemény Bod Péter *Szent Hilárius* (1760) c. anekdota-katekizmusa volt. Célja az, „hogya az Olvasó a külső dolgok által vezéreltessék a Mennyei és Lelki dolgokra; és hogya légyen ez az Elmének élesítésére, az elmésségre való szoktatására, a kedvetlen dolgok között való meg-vidámíttatására, a kegyesség gyakorlására való fel-serkentetésére: hogya az haszontalansághoz szokott Emberi gyarlóság a mulatságon kapván, a jónak magvát szándéka ellen-is magába végye”. A 684 kérdés-felelet között vannak költött és valószínűs történetek, apológusok, példabeszédek, de semmi olyan nincs benne, „mellynek olvasása tisztességes Keresztén embert meg-nem illetne”. A gyűjtemény, bár csupa tanító célzatú anyagot tartalmaz, tősgyökeres eredetinek ható furfangos feleletei, népies példabeszédei révén elég nagy népszerűsége tett szert. Első kiadása 1000, az 1768-i és 1789-i bizonyára még több példányban jelent meg.

Kónyi János első igazi anekdotás könyvünknek *A mindenkor nevető Demokritusnak* (1782) szerzője, már nem ily magasztos célokból szedte egybe „okos leleményű furtsa történeteit”. Gyűjteményének kettős hasznára verses és prózai előszóban vezette olvasóit. Elsősorban is a halorcájú, kedvetlen emberek fájdmának orvoslására való:

Mert hogya ha ki másképp kedvét éleszteti,
Musikával s mással búját széleszteti,
Nem tudja bánatit semmikép veszteti,
E könyvvel nevetést könnyű gerjeszteti.

Másrészt bárki nemcsak saját hasznára forgathatja, hanem egyik-másik történet elbeszélésével másokat is mulattathat, hiszen „nintsen kedvetlenebb és unalmasabb ember, mint a ki valamely víg társaságban, mint a néma szem-szájtátva bámul, tsak a készet neveti és semmi tréfát elő kukkantani nem tud ..., de az olly, ki kellemetes és különös példákkal és történetekkel beszédét kedveltetni s ékesíteni tudja; az olly ember, nem tsak hogya érdemes embereknek társaságokba méltóztatik, hanem az ő friss elméjét s maga kedveltetését dítsérettel emlegetik s hirdetik.” Kónyi olvasóit nem sokat kellett biztatni, a borsos és furfangos, de alacsony ízlésű, sokszor szabadszájú történeteknek, köztük a Markalf-utód Világbenca kalandjainak, „sok kedvellői találkoznak”. Még Ráday Gedeon is elismerte, hogya vannak ugyan benne „némely tsintalanabb történetek is ... még tsintalanabbul elő adva”, mégis az ilyen apró történetek naiv előadásában nála jobb elbeszélők nincsen. Három évtized alatt hat kiadást ért meg, s kiadója meg is bővítette, melly még sokkal furtsább és kellemetesebb volt az elsőnél.

A nyilván Kónyi példáján felbuzdult András Sámuel *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták* c. kétkötetes gyűjteménye (1789-90) előszavában felfedte könyve keletkezését. Szélütés érte és emiatt kétesztendei pihenése alatt el volt tiltva „olyya könyveknek olvasásától, melyek az elmét azon egy dologra nagyon reá függesztik, vagy mélyen elmerítik”. Ennélfogva mindenféle anekdoták olvasásával töltötte unalmas napjait s kiválogatván belőlük egy kötetre való, lefordította kedves nemzete számára. Sokféle történetet válogatott össze, ki-ki megjelölheti köztük a neki való. Az első kötetben „egy Fejér népről sints emlékezet”, a másodikban annál többről. A Bécsben saját költségén megjelent gyűjtemény első kötete hamar elfogyván, nagy várakozás előzhette meg a második részt, melyet így hirdetett: „Az én Anekdotám 2-ik Darabja meg-érkezett nagy hahotával Pestre Weingand könyvtáros úrhoz, és 50 krt. kíván magáért, ha 6 árkossal nagyobb-is az elsőnél”. (M. Kurir 1791. 41. sz.) A második részt, a fehérnépekről

szóló históriákat „a második magyar nemnek: az az a magyar asszonyságoknak” ajánlotta, noha van benne jó egynehány sikamlós anekdota is. Elmés, fordulatos előadásmódja s Kónyiénál emelkedettebb ízlése a hölgyek körében is népszerűvé tette könyvét.

A zsebben hordozható gyűjtemények hosszas elmélkedést nem kívánó s hamar mulattató darabjai alantas humoruk s társasági hasznuk révén elsősorban férfiaknak való olvasmányok. Különféle társadalmi rétegek egyesültek az effajta anekdoták kedvelésében. *Vida György históriája* nyomán felidézhetjük az erdélyi fejedelmi udvar s főúri társaságok goromba tréfálózásait. Ennek a históriának nem kellett „leszállania” a néphez, hiszen ízlésben találkozott vele. Az ilyen „népkönyvek” - bár az elnevezés tulajdonképpen ízlésbeli nívót jelöl s nem a népszerűség egy osztályra való korlátozását - természetesen az alacsonyabb társadalmi rétegekben váltak népszerűvé, egyrészt mivel az olvasók innen kerültek ki tömegesen, másrészt a népkönyvekben megnyilatkozó tendencia is itt érte el legnagyobb hatását. A kis emberek csak tréfával kerekedhettek a hatalmasok fölébe. Markalf évszázados népszerűségének is ez a nyitja. Az efféle históriák népszerűségéből azonban még nem következtethetünk a népből való széleskörű olvasóközönségre. Némelyiknek - például a *Nyúl énekének* - latin szavakkal és trágár kifejezéssel teli stílusa arra vall, hogy alantas ízlésű, de némi deákos műveltséggel rendelkező falusi nemesek számára készült. Nagy Sámuel geszti nótárius, *Egy satyra* c. asszonycsúfoló könyvecskéjében (1810) klasszikus idézeteket használt s vaskos tréfákat beszélt el. A kétlaki ízlés látszatát mégjobban igyekezett megerősíteni előszóbeli nyilatkozatában, mely szerint a csúfondáros kis mű „először tsak a jádziságnak időtöltő költeménye volt, némely Társaságokban felolvastatván s a Falusi Köznép erkölcsének pallérozására (?), annyiban a mennyiben eszköznek tapasztaltatván”, ki kellett nyomtatni. Nyilvánvaló, hogy a kiadás indokolása akár mentegetődzés, akár önáltatás miatt nem volt őszinte.

Egykorú adatok szerint némely asszonyok is mulatságot találtak efféle nyers tréfákban s durva szókimondásban, ha nem is éppen az őket ért csúfolódásokban. Rudnay Barbára *Ungarische Sprachmeister*-ének üres lapjaira tréfás kérdésecskéket és egy népies iratot másolt (1760), mely megmondja „ember külső tekintetéből, teste formájából, minémű erköltse legyen”. Ez a sok régi tapasztalatot magába foglaló, ízesen-fordulatosan megírt kis karakterológia lépten-nyomon természetes szabadszájúsággal nevezi nevén a testi jellemvonásokat, melyekből a lelkiekre következtet. Az akkori nyomdai illem bizonyára nem talált volna semmi kivetnivalót, hiszen pl. Kónyi anekdotahősei is kipontozatlan természetességgel beszéltek, nem is szólva a női olvasóközönséget meghódító Árgirus és Gyöngyösi szabadosságairól. A nevről, írásáról s német könyvéről következtetve művelt nemesasszony irodalmi ízlésének nyilván alsó határát jelző irat feltehetőleg bizonyos mértékig másokra is jellemző olvasmánytípus volt.

Gyöngyösi-kultusz

A XVIII. század első felében új szépirodalmi munka alig jelent meg. A közönség régi históriás énekeket, kivált újonnan nyomtatott széphistóriákat olvasott. A legnépszerűbb író ezidőtájt kétségkívül Gyöngyösi István volt. Verses elbeszélései számtalan, főképp vásári ponyva-kiadásban terjedtek. Nottenstein 1733-i könyvjegyzékében a *Kemény Jánost* 13, a *Murányi Venust* 10, a *Charichliát* 40 dénárért hirdette nyolcadrétben; Landerer 1751-i katalógusában 8, 7, és 15 krajcár volt az áruk. Egy nagyváradi kompaktor 1732-ben 50 *Kemény Jánost*, és 50 *Murányi Venust* rendelt Nottensteintől, s biztatta, hogy adja ki a *Charichliát*, jó üzletet fog vele csinálni. Gyöngyösi népszerűségét a nyolcvanas-kilencvenes években tömegestül megjelent eredeti és fordított munkák sem csökkentették. Révai Miklós tizenkét kötetre tervezett Magyar Költeményes Gyűjteményében Gyöngyösi is helyet kapott. Ráday Gedeon szintén tervezte Gyöngyösi munkáinak új kiadását. Szerencsi Nagy István győri református

lelkész közvetítésével tárgyait is Streibig nyomdással, aki örömet elvállalta. Kovásznai Sándor marosvásárhelyi tanárt hasonló terv foglalkoztatta. Ráday el is küldte neki a *Murányi Venus* első kiadását, s a győri kiadás gondolatát valószínűleg miatta ejtette el. E sok terv közül egyik sem valósult meg, végül 1796-ban Landerer Mihály adta ki Dugonics András gondozásában, két kötetben Gyöngyösi Istvánnak „az előbbeni Században Magyaraink között leggyönyörűbb, ugyanazért leginkább el-híresedett Verselőnek” minden munkáit.

Se szeri, se száma azoknak az elismerő és magasztaló nyilatkozatoknak, amelyekkel írók és olvasók dicsérték a száz esztendő után is gyönyörködtető poétát. Bod Péter szerint versei annyira elhíresedtek, hogy sem előtte, sem utána nem akadt mása a versírásban. Bessenyei is, felmértén régi irodalmunk értékeit, meghagyta Gyöngyösi dicsőségét, „ki gyönyörű poéta”. Kreskai Imre írta Révainak (1778):

Fen forog Gyöngyösi ditsérő nyelvekben,
S most is halhatatlan az ékes versekben.

Egy névtelen poéta *A Magyar Nyelv Ditséretire* írt versében (1783) az egyetlen, tökéletes magyar költőnek vallotta.

Illy tsillaga nem vólt több Magyar Országnak;
Talán nem is lészen végéig világnak.

Gvadányi közismert dicséretét, „hogy mióta a magyar haza áll még oly magyar poétát e világra anya nem szült” sokan visszhangozták.

Gyöngyösi volt a magyar olvasóközönség jóideig tartó ízlésegységének létrehozója. Műveit a magyar nemesi életideál és ízlés tükörképeiként emlegették, ponyvafüzetekben és gyűjteményes kiadásban mindenfelé olvasták. Kis Jánosnak soproni diákkorában (1780 körül) mikor olvasgatni kezdett, először a *Kemény János* s a *Murányi Venus* akadt a kezébe. A Dugonics-féle kiadás (1796) előfizetője között 54 vármegyei, városi és kancelláriai tisztviselő, 31 katolikus és két református pap, 16 tanár, 10 gróf és báró volt. Bár úgy látszik, Dugonics jórészt személyes összeköttetései segítségével toborozta össze őket, mégis meglepő, hogy mindenfelől jelentkeztek praenumeránsok. Arad, Bécs, Debrecen. Fehérvár, Győr, Kassa, Miskolc, Nagyvárad, Pest, Pécs, Pozsony, Sárospatak, Selmec, Sopron, Szeged, Temesvár és Veszprém városában mindenütt akadt néhány előfizető. Aradon az alispán, két főszolgabíró és egy vaskereskedő praenumerált, Erdélyben huszonötön fizettek elő Bánffy György gubernátortól kezdve a nagyenyedi postamesterig. Több író, tudós és mecénás is volt köztük: Aranka György, Barczafalvi Szabó Dávid, Decsy Sámuel, Görög Demeter, Gvadányi József, Horányi Elek, Kondé József, Molnár Borbála, Molnár János, Pápay Sámuel, Pánczél Dániel, Schedius Lajos, Vályi András stb.

Az egyetemes tetszésnek csak Kazinczy mondott ellene. Leveleiben több ízben említette a „fecsegő Gyöngyösit”, „Foly verse; minden érdeme ez. Becsülném ezt, de ő rontotta el a Magyarok ízlését”. Efféle nyilatkozatai nem sokat árthattak Gyöngyösi népszerűségének. Az ő fentebb ízlése alig egy-két széplélekben vert gyökeret, Gyöngyösié pedig nemcsak az új kiadásokkal erősödött, hanem követőinek nagy népszerűségével is.

Verses históriák

Az *Árgirus* évszázados népszerűsége s Gyöngyösi munkáinak nagy keletje a verses históriák széleskörű kedveltségét bizonyítja. A régié mellett újak is keletkeztek. Az anekdotákat megverselve is szívesen olvasták (*Vida György históriája*), hasonlóképen a Gyöngyösi mintájára versbe foglalt egykorú történeteket (*Péró veszedelme*, *Szirmay Tamás búcsúztatója*, *Czirák emlékezete*, *Laudonnak nándorfehérvári győzedelme* stb.).

A sokat forgatott új verses művek közül való Kónyi János *Magyar hadi román* (1779) c. Zrínyiász átdolgozása. „Én a régi eredetbéli írásnál nem maradtam, mivel a mostani mód szerint mind a versek, mind pedig a történet-is ízetlen lett volna; hanem sokat belőle kihagyván, sokat pedig más historicus könyvekből meg-jobbítván, tsak egy vers sem maradtott a régi formában” - így nyilatkozott Kónyi az átköltésről, melyet az alantasabb ízlésű olvasók igénye tett szükségessé. A régi dicsőség és hősi példa emlékeztet, melyet a „mostani érzékeny Világ” számára újíttott fel „egy kevés megengedhető szerelmes állapottal is meg-sózta, mert talán a haragos kardoknak mindenkor szikrázó balhái némellyeket megunatna s kedvetleníthetne”. Ez a verses román volt talán az első, mely Gyöngyösivel népszerűségben felvehetette a versenyt. Kis János első olvasmányai között ez is szerepelt az említett két Gyöngyösi-mű mellett. Bessenyei filozófusának, Parméniónak szolgája ezt a „szerelmes verses könyvet” olvasta. „Míg ez a könyv ki nem jött, mindig Gyöngyösiből írtak szerelmességet, de már ebből az újból írnak.”

Gyöngyösi igazi utóda Gvadányi volt, ki példaképére, mint megcáfolhatatlan költői tekintélyre hivatkozott. Konzervatív nemesi életformája s hagyományos ízlése önkénytelenül is széles publikum kedvelt poétájává tette. Olvasóihoz való tudatos alkalmazkodására csak a *Falusi nótárius* nagy sikere után került sor. A név nélkül kibocsátott mű (1788) szerzőségét csak az 1796-ban megjelent *Falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma ...* ajánlásában fedte fel: „Mind a két Magyar Hazában, reménységem felett való meg-elégedéssel vétetődött az én Falusi Nótáriusomnak Budára tett utazásának versekbe foglalt le-írása ... Különös örömömre is vált, hallván aztat, hogy nagy kedvességgel vették.”

Nints külömben! Minden könyv börtbe árúlják.
Már classicus könyv lett, skólákba tanúlják.
Senki sem olvassa már históriáját
Argirus Királynak, s Tündér Ilonáját.
Markalfot minnyájan már most ki-nevetik,
Thóldi Miklósra-is szemeket nem vetik.
Így számolt be róla fiának maga Zajtay uram.

Gvadányi műveinek népszerűsége nem csupán ízlésbeli, világnézeti jelentőségű is. A Gyöngyösi-féle életideál benne a fenyegető felvilágosodás idején még makacsabbá, önelégültségbe menekülővé vált. Reakcionárius felfogása ugyan elválasztotta a haladó szelleműektől, de a műveletlenebb nemesi közönség a kritikus időkben is kitartott mellette s az ő egyoldalú maradiságával szemlélte a magyarországi forradalmi jelenségeket. Zajtay nótárius testamentuma jól jellemzi ezt a magatartást, melyben író és olvasóközönség ízlése s vélt érdeke találkozott.

Szerettem Királyom, szerettem Hazámat,
Viseltem mindenkor hazai gúnyámat.
Anyai nyelvünkön mindég beszéllettem,
Más idegen nyelvek eleibe tettem.
Ezen szívem légyen példájok s tükörök,
Nyerek ditsóséget, a mely lészen örök.

Fábián Juliannával folytatott verses levelezése (1798) mutatja, hogy a szép nem körében is hódított. Nyájas episztolákat író tanítványa dicséretekkel halmozta el, s a hazafiságban példaképül emlegette mesterét.

Örökké tartó lesz szép híred, nagy neved,
Mert Magyar Hazánkhoz van lángoló heved...

Az 1796-i pozsonyi országgyűlés idején jó munkára, a király s a haza „csúf franciáktól” való megvédelmezésére buzdította. „Üssetek rá bátran e gaz Nemzetségre... „Kutzikba” dobna rokkáját s kardot kötne ő is, mint a görög amazonok, és levágná a francia kakas nyakát.

A maradi ízlés s konzervatív felfogás Gvadányinál és híveinél szorosan egybetartozott. Akár versformáról, akár politikáról esett szó: *omnis mutatio periculosa*.

Ez az egybetalálkozás nem volt szükségképi és általános, amint ki is derül pl. a református kollégiumi diákirodalom kéziratok emlékeiből. Az efféle kolligátumok legnépszerűbb darabjai a *Hatvani életéből fennmaradt töredékek* és *A csökmey sárkányhúzás*. Mind a két diákos humorú verses történet a felvilágosodás szellemében „a babona ellen bölcselkedik”, s racionális magyarázattal szembeszáll a műveletlen és hisztériás ember képzetével. Farkas András vándorló poéta *Lóti tanács* c. (1796 körül) vaskos tréfákkal és latin citátumokkal teletűzdelt ízetlen történetében is ilyen nyilatkozatok bújtak meg:

A kik állnak tehát azok el-eshetnek

Az estek pedig fel-emelkedhetnek.

Hol kell nagyobb példa a visszas világra?

Tászárt-is Jobbágyok vetettek Fogságba.

Farkas András saját maga nyomtatta ponyvahistóriái igen elterjedtek voltak. Egyik könyvecskéjét ingyen ajánlotta mindenkinek, „mindazáltal, ha valaki valamit akar ajándékba adni, meg nem veti”. Egy másik művére előfizetőket gyűjtött, szerte az országban tizenhét helyen voltak megbízottai. *Pokolbeli utazás* c. története „annyira megszükkült az írónak”, hogy második bővebb kiadásáról gondoskodott. Írt afféle riport-történetet is (*Vérrel festett koporsó* 1819), megverselvén egy egri kanonok templombeli meggyilkolását. Az izgalmas aktualitás frissességével s az erkölcsi tanulság elcsépett pátoszával, ízetlen képek és klasszikus sablonok keverék-stílusában s naivul szemléltető képpel számolt be a borzasztó esetről.

Péczei *Henriása* (1786) és *Meséi* (1788), s Horváth Ádám *Hunniása* (1787) nem érték el Gvadányi népszerűségét. Péczelit a *Magyar Kurir* igen reklámozta s néhány meséjét folytatásokban közölte a *Musa*, „mellyeknek alkalmatosságával tapasztaltuk vala, hogy némeltyek előtt olly kedvet nyertenek ezen verses mesék, hogy az írókat sokan azoknak további folytatásokra ösztönöznék”. Gvadányi episztolában dicsérte a *Henriást*, „melyben oly síma, tsinos, igaz és tökéletes Magyarságot találtam - írta -, melynél szebbet lehetetlen kívánni, a történetek pedig oly fontosnak és elevenen vagynak ki-téve, hogy azokat nem csak képzelem, hanem szemeimmel látom”.

A *Musa* magasztaló verset s a „tudós Magyar Világ egynémely dítséretes ítéletét” is közölte. Nagyenyeden „szerte széjjel nagy gyönyörűséggel” olvasták. Mégis maga költségén volt kénytelen kinyomtatni. Péczeli bármilyen tökéletes magyarsággal és eleven stílusban írt is, célja „nem annyira a nevetetés, mint a rossz szokásoknak s bűnöknek irtása” volt. Az olvasóközönség örök igényének pedig inkább az előbbi felel meg. Horváth Ádám saját nyilatkozata szerint a *Hunniást* sokan megvették tőle Debrecenből s Erdélyből, „de kivált környékünkben - írta - kapva kapják, akár mit írjak, már egyszer ha a Plagium gyanúságától nem félnék, a más munkájának a magam nevét alája írnám, meg kísérténém a praejudiciumot”. Balatoni szomszédja, Vajda Samu tihanyi apátúr a következő verset írta Hunniás-példányába:

Ha Homér és Virgil magyarul tudnának,

S Hunniásból néhány verset olvasnának,

Örülnének, tudom, Magyar Poétának,

S barátságért kezét Horváttal fognának.

Ennél a sablonos dicséretnél, mely a „környék” egyik lelkes hangja volt, tanulságosabb Nagy János szanyi plébános egyik episztolája, mely szerint Horváth Ádám Hunyadiról írt munkája „sok már nagy el-asszonyosodásra hanyatlott, s balra fajult Magyarok közt sok jó szívre találta, a ki az egy Hunyadit még most is tudja betsülni”. Ez a nyilatkozat a *Hunniást* a férfi-ízlés példájának tartja, az akkoriban már igen elnépszerűsödött, nőknek való érzékeny és kalandos olvasmányokkal szemben. Valóban Horváth Ádám műveiben az ősi magyarnak vélt férfi-erényeket dicsérte, aminthogy életmódja is tele volt magyarkodó szokásokkal. *Hunniása* azonban, mivel nem Gyöngyösi hagyományaihoz kapcsolódott, hanem Vergiliust s Voltairt utánozta, nagyobb népszerűsége vergődni nem tudott.

A verses históriák változatos tárgyi és eszmei világa, melyet a hagyományos és megszokott forma kedveltetett, az egykorú olvasók jórészenek minden igényét ki tudta elégíteni. Nem csoda, hiszen építő erkölcsű esetek és csodálatot érdemlő történetek, kalandos utazások és mulattató anekdoták, politikai és erkölcsi eszmék, társadalmi problémák, életideálok, emberi félszekségek, divatos figurák és magyar életképek mind megfértek bennük. Az olvasó okult belőlük és mulatott velük. A verses história a XVIII. század legjellemzőbb olvasmánya, a maradiság vára, a hagyomány és reakció szimbóluma volt.

Versek

Gyöngyösin kívül régi poéta alig jutott el a XVIII. századi olvasókhoz. Csak Balassi és Rima vallásos énekeit adták ki újból. (Kis János szülei házában megvolt ez az együttes kötet.) Egyedül Beniczky Péter verses könyvecskéje, a *Magyar rithmusok*, forgott nyolc kiadásban a nemesség körében. A kis kötet első része szép isteni dicséreteket, másodika közönséges magyar példabeszédeket tartalmaz. „Nem írtam ezeket elme mutatásáért, Hanem néha, s olykor tsak a multságért, Nem laktam Oskolát én a tanulásért, Ezt értvén, ne gunoly engem Rithmusimért”, írta záróversében. Kiadója, Bartók István esztergomi vikárius éppen ezt az őszinte igénytelenséget tartotta érdemének; „ha az ember szintén sokat nem tanult, és Iskolákban nem járt-is, ha sokat Deákul nem tud-is, privato studio; tsak a munkát, és olvasást ne restelje, sok hasznos dolgot tselekedhetik: a mint szegény Benitzky Péter Uram”. A kellemesen gördülő, Balassi-strófákban írt versek azt a nemesi életideált sugározták, mely beérte a természet egyszerű örömeivel s a hívő lélek szabadságával. Csupa kiegyensúlyozott szentencia, idillikus életkép, nem csoda, hogy két évszázad olvasói kedvüket lelték benne.

A XVIII. század az alkalmi költészet virágkora volt. Az élet valamennyi ünnepi s gyászos eseménye, újdonság, intelem, gúny, öröm, felháborodás mind versbe került. A hírlapok tele voltak efféle versekkel, egyszer Mária Teréziáról, másszor „egy 36 hüvelyk hosszú és hat hüvelyk széles pisztrángról”. Nádasdi kapitány és gróf Teleki István halálakor egyik lap felhívást tett közzé, hogy „a ki ezen 2 nevezetes ifjú fő Hazafiaknak emlékezetekre, a jobb Poéták közül Verseket írnak, ne sajnálják hozzánk küldeni, hogy szolgáljunk a Publikumnak azokkal”. Rát Mátyás egy megjegyzése rávilágít az alkalmi költészet csalárd veszélyére, mikor az alkalom elnyomja a költészetet s a jóhiszemű olvasót tekintélyes tárgyával hódítja meg. Tudatta, hogy olyan verseket is közöl, „mellyek nem tsak azon nagy érdemű Méltóságra nézve, a kinek tiszteletire irattattak (mert néha nagy uraknak tisztességekre rossz verseket-is szoktanak koholni), hanem önnön magukra nézve-is, akar a gondolatokat és képzéseket tekéntsük, akar pedig a szólásokat és a sorok végeknek egygyeztetését, igen-is meg-érdemlik, hogy közönségessé tétessenek”.

A versről való egykorú véleményekből megállapíthatni, hogy némely olvasóknak a felette elburjánzott efféle alkalmi költészet nem volt ínyükre és ezt pl. a lapszerkesztőkkel tudatták is. A *Magyar Hírmondó* hosszú verset közölvén Mária Teréziáról, megjegyezte, hogy ha ezzel

„némelly Olvasóknak alkalmatlankodni láttatunk, botsánatot kérünk s reménylünk. Úgy-is nem mindeneket (mert feles számmal vagyon afféle kezünkél), hanem csak a szebbeket válogatva iktattuk bé ... a mellett azon Olvasóknak-is tartozunk kedveket töltetni, a kik effélet óhajtanak inkább, hogy sem holmi tudósításokat”. A *Magyar Kurír* éppen a versek miatt, melyek „nem mindeneket gyönyörködtetnek, vagy ha gyönyörködtetnek is, mégis olykor ezeknek olvasására némellyek rá unnának”, adta ki melléklapként a *Musát*. Mikor pedig „a Kurir elhagyta a Bétsi Magyar Musát”. Horváth Ádám versben fejtegette az újság és poézis viszonyát megállapítván, hogy a poézis csupa újság, mely a szépre szomjúhozó lelket „száz ezer Czajtungnál-is jobban” gyönyörködteti.

Maguk a poéták a nyelvművelő program leghathatósabb előmozdítóját látták a verselésben.

Baróti Szabó Dávid „nyelvünk ditsiretére, s némünémű előmenetelére, gyarapítására” írta *Új mértékre vett külömb verseit* (1777), s azt óhajtotta, „vajha a tisztább ajakú Magyarok közül hanyatló nyelvünknek védelmére sokan tollra kelnének!” Édes Gergely nemzeti nyelvünkről szóló ódája (1788) szerint nemcsak kötelességet teljesítünk, de örökkévaló javakon munkálkodunk az édes anyanyelv szolgálatával, „mely fenntartja a népnek nemzeti bényegeit”.

Szép anyanyelv, ha van olly rész bennem, mely nem akarná
Hív szolgálatodat tenni, tüzeddel emészd.

Horváth Ádám, meghallván, hogy egy pap olvasója *Holmijét* bosszúságában tűzbe vetette, jellemző okoskodással így felelt.

Hát már azért ne írjak-e? - Hazám ellen vétkezném,
Ha nyelvemet tsinosgatni azért nem igyekezném.

Révai a nyelvművelés mellett a versek ízlésformáló hatását is kiemelte:

Most Haza népünkkel mulatozzunk Verseket öntvén:
Milylyeket a jobb íz meg szeretése követ.

Ízlés és hazafiság nem szükségképen összefüggő tulajdonai az egykorú költészetnek. Kazinczy meg is rőtta a látszólag ízléstelenségbe tévedő nyelvművelő poéták legtöbbjét. Valójában ezek a költők ismerték tehetségük határait, s bár verseikkel a lassan, fokozatosan emelkedő ízlést akarták szolgálni, egyelőre szívesen alkalmazkodtak olvasóik igényéhez és sikerük miatt gyakorlatilag nem nagyon igyekeztek műveikkel példát adni a magasabb ízlésre. „A vers szerzés volt minden nemzeteknél ... a Tudományok grábitsának első foga, majd aval és az által megbarátkozván nemzetünk a könyvekkel és olvasással, reménységünk lehet többekhez is.” A nemzetet rá kell szoktatni a versolvasásra, hogy a poéták „izzadva szerzett” munkái kezébe kerüljenek. Horváth Ádám olyat írt „a minn többen kapjanak, szeressék és az olvasóhoz édesedjenek - míg azoknak ízlése javul, az alatt én is jobb poéta leszek, s akkor, ha tudok, jobbat írok”. Az alkalmazkodást azért „törvényül” nem tette, „hanem mégis jó az ilyen könyvekhez szokatlan magyarnak mézes madzag gyanánt”. A versolvasásra nevelés nem mindig ily csábos és észrevétlen. Mátyási József megmagyarázta olvasóinak, hogy mivel nem mi magyarok voltunk a Helikon hegyének első megmászóí, „kértelenek vagyunk a Múzsákhoz vezető ösvényt azoknak bé-gyepesedett láb-nyomai után tapogatni s példázolódásnak gyökereit, az ő költeményes munkájuknak virágos kertjéből anyai nyelvünkbe által plántálni. A melyeknek esméretére és értelmére szükségképen a régiséghez kelleik magyarázatért folyamodnunk”. Ezért látta el verseit hosszadalmas lapalji jegyzetekkel.

Az alkalmi költészet népszerűségét bizonyos közkedvelt formák és témák - a közízlésnek megfelelő - harmóniájának köszönhetette. Gyöngyösi nyomán a négyes rímű 12-es szinte kötelező hagyománnyá vált. A *Magyar Hírmondó* tudósította olvasóit, hogy közlendő verseinek

mértéke „azon rendbéliel közl való, mellyekkel ama bőséges elméjű tudós Vitzé-Ispán Gyöngyösi István még most száz esztendő múlva is a Magyar Olvasókat gyönyörködteti, melyek is, ha a sok hasonló végezetek miatt nem felettébb szó-szaporítók, mások felett kedvesebb és tetszőbb a Magyar fülnek.” Egy esztendő múlva már azt írták, hogy Gyöngyösi dicső verseit, „mellyek a végső hangzásoknak egygyeztetésétől okozott szó-szaporítás miatt nem mindenkinek egygyeránt tetszhetők”, más versekbe kellene foglalni, s akkor ezekkel akármely nemzeten túltennénk. Az egyhangú csoportrímeket és bőbeszédű strófákat az olvasók korszerűtlennek kezdték érezni. Gvadányi a *Falusi nótáriust* „négy soros versekben” írta, s előjáró beszédében elítélve a kétsoros verseket író új poéta uraimékat, Gyöngyösivel érvelt: „Mutassanak kegyelmek csak egy munkáját legalább, a mely kétsoros versekből álljon ...” Az új módit követők könnyebb végét fogták a dolognak, nem akarták fejüket törni a szavak összeszedésében. Így gyorsabban haladt a munka, előbb adhatták művüket prés alá s erszényük is hamarabb dagadt. Horváth Ádám is négy soros versekben írta *Hunniását*. „Sokáig éljen és mindég így írjon. Omnis mutatio periculosa.” A kétsoros vers csak olyan módi, mint a cifra öltözetek, melyeken a nótárius csúfolódott. A négy soros vers az igazi, a természetes forma, mely „fontosságot, érett nehézséget és méltóságot foglal magában.” Az új módi azonban annyira elharapódzott, hogy még egy Gvadányi sem tudta megállítani. A *Rontó Pál* (1793) - állítólag bizonyos hét dámák kívánságára - már kétsoros versekben készült. „Másképen nem lett volna munkám fél-tsipejű - védekezett -, de a Dámák jobban szeretik a Rytmust, mint a négy soros verselést, mert ennek könnyebb a Nótája, hanem valamint az igaz Magyar Poezisnek természete hozza magával, négy soros lett volna tsekély munkám.” Íme a dámák óhaja hathatósabb az igaz magyar poézis természeténél!

A deákos költők antik mértékkel írt, nyelvművelő szándékú versei kevesek érdeklődését keltették fel. A „Cadenciások inkább ínycsiklók szerint valók - írta Benkő Ferenc - ahhoz szokván, eleitől fogva füleink, a versek olvasásiban”. Virág Pontyijának se tetszettek a versek kádencia nélkül. „A fül csak rithmust szeret. A hosszú fül verset ítél, szül.” A *totyogott, szotyogott, rotyogott, potyogott*, e „szörnyű ropogók” felől kérdeven a Poeta: „Megelégszel ezekkel? Oktalanul kérdéses - felelte Pontyi -, ilyen cadentia tetszik.” Ilyenformán természetes, hogy az átlagízlés a mértékes formákból csak a rímmel felcifrázott leoninust vette be. A hírlapok alkalmi verseinek jórésze a kilencvenes években ilyen „visszhangra szabott distichonokban” volt írva:

Tapsot ütök szásszor, szaporítsd Magyar annyira másszor!
Zúg Duna, Pest s Buda löjj, száz öröm edgyüve jöjj.

A leoninus nagymesterei Gyöngyösi János és Édes Gergely rendkívül népszerűvé tették ezt a formát. Ráday Gyöngyösihez intézett episztolájában, melyet Édesnek is megküldött (1792) kérte, ne rongálja könnyű műzsáját piperével, „mellyet Klastrom tojt s gyarapított vesztegetett éz”. Kazinczy meg azt írta Édes Gergelynek, hogy „ahol ez a szerentsétlen neme a poezisnek kedvességben vagyon, ott az aesthesisnek hajnalló sugarát sem lehetett még látni”.

Mit tehetünk egyebet már a mai kényen időbenn
A mikor a rendes költők, a mostani Módit
Szertelen óhajtó népnél, elbecstelenedtek?
A mikor a jó éz mene tőlünk számkivetésbe
És mikor a szemek is külső cifrának örülnek,
S a fülek a hangbann kívánnak holmi cikornyát...

Így védekezett Édes Gergely s hozzátette, hogy férfaink beérnék a hexaméterrel és distichonnal, „de aszszonyaink megvárják a piperét is”.

Gyöngyösi János alkalmatosságra készített Magyar Verseit Szacs vay Sándor adta ki (1790) saját költségén s azzal a Magyar Kurir minden olvasóját megajándékozta. A népszerű poétát sokan unszolták munkája kiadására, némely verseit leírták és kézzől kézre terjesztették. Rímes distichonjai csak a tudósoknak nem tetszettek, bár akadt közöttük is olyan, aki ezt a formát nem gyerekjátéknak, hanem „a Versszerző Magyar Elmék leg-gyakorlottabb fordítást s könnyűséget kívánó felső próbájának” tartotta. Gyöngyösi könyve előljáró beszédében megvallotta, hogy verseivel „az Aszszonyi Nemes Nemnek” akart kedveskedni. A szép nem a hagyományos rímes versekhez szokott, s „még a nemesebb íz-érzésűek-is vagy irtóznak a Deák formára szabott Magyar Versektől, ha szintén azok olykor igen ékesek is; vagy legalább azokhoz semmi gyönyörködéssel nem vonattatnak, mikor azokban azt az egyenlő hangú végződést, mellyhez annyira hozzá-szoktanak, nem találják. Mikor pedig azokat-is e kis ékességben öltöztetve látják, mindjárt sokkal inkább tetszik ő-nékiek a Római Módit viselő Magyar Músa-is. Vallyon nem tartozunk-e hát az Aszszonyi Rendnek íz-érzését az e'-féle Verseknék nemeihez-is édesgetni olyan tsemegével, melly előttök kedves?” Íme Gyöngyösi János is a szép nemhez igazodott, s kedvéért vállalta a tudósok gúnyos neheztelését. Olvasói lelkesedése kárpótolta. Az első kiadás elfogyván, sokan hiába keresték. 1802-ben Kilián pesti könyvtáros elvállalta összes verseinek két kötetben való kiadását. Az előszóban igen érzékeny hálá-adással köszönte meg édes nemzetének iránta mutatott szíves hajlandóságát. „Voltak ugyan némely különböző ízérzésűek (noha tudtomra nem olly sokak)”, kik megítélték, de hát mindenkinek egyaránt tetszeni lehetetlen.

E legkedveltebb versformák a legkülönbélebb tárgyak hordozói voltak. Édes Gergely, Gyöngyösi János, Horváth Ádám, Mátyási József, Póóts András stb. versesköteteinek látszólagos tartalmi változatossága egyhangúan versebe szedett, sablonos témákat takart. Csupa lakodalmi, névnapi, újévi és gyászoló vers, verses napló, episztola, ünnepi dicséret, siralmas, tudományos, hazaszeretetről szóló, enyelgő, találós és tréfás vers. A sok személyes érdekű vers szinte kizárni látszik a népszerűséget, de a verselők és megverseltek, házasodók és ünnepeltek, szemtanúk és vitatkozók, élők és holtak egyforma szelleme és összeillő magatartása egy élet-ideál körébe tartozott. A Gvadányinál már említett életeszme hívei olvasták ezt a költészetet. Hagyományos műveltségükkel, öröklött pozíciójukkal tökéletesen megelégedetten, sztoikus nyugalomban éltek és éppen azokat a költőket szerették, akik elégedett életérzésüknek adtak hangot. Gvadányin kívül Mátyási József fejezte ki legjobban ezt az önérzetes és önelégült magatartást. Arra kérte olvasóit, „hogy ötöt úgy nézni és szenvedni ne terheltessenek, mint a régieknek magokra ütött unokáját”.

Én Magyar-Országnál jobb hazát nem látok,
Ragyogóbb a füstje más népek tüzenél
Fényesebb a nádja bádog-fedelénél...

A maga munkáihoz írt versében a parlagi nemességben jelölte még ideális olvasóit.

Magasztalt Udvarba ne vágyjatok félni,
Elég nekünk föld-szint s nádas házban élni.
Ne kívánczozzatok pompás Könyv-tárokba;
Jobb hely leszsz edényes almáriomokba;
Mert benn felejtenek amott a penészek,
De a pohár-székből inkább észre-vésznek.

(Jellemző az effajta költők megbecsülésére, hogy élete utolsó éveiben - az 1840-es években - Kecskemét város azzal az indokolással engedte el házadóit, hogy „egyike azon jelesb honfiaknak, ki a még hajdan nagyon parlag magyar irodalom mezején előbb művelni kezdték s a magyar nemzetiségre közvetlenül hatottak”.)

Kazinczy a kálvinistákban látta ennek az ízlésnek legmegrögzöttebb képviselőit. „Patakon a Cadentziás distichonok, a Barátszázad ostobaságának maradványa van kedvességben”, Szabolcsban nem olvasnak verset, ami nem Mátyási módja szerint zeng. A debreceniek a régi kákom-bákomokban gyönyörködnek. Poóts Andrásról azt jövendölte, hogy „imádatni fog a sok Kálvinista Mesterek és falusi Prédikátorok által, kik az illyes gyermeki csácsogást feljebb becsülik a valóságos poéta munkáknál”. A kálvinista kollégiumokban tanult poéták ízlésén valóban nyomott hagyott a diákköltészet pajzán és nyers hangja. A kollégium falai között elhíresedvén, későbbi működésüket természetes érdeklődéssel vették körül egykori társaik, annál is inkább, mivel nevelő iskolájukat egész életükben szellemi fellegetvárúknak tekintették. (V. ö. Édes Gergely *A sárospataki élet visszaóhajtása*.)

Ennek az olvasóközönségnek nagyjában egységes ízlése alkalomszerűen a primitív és dévaj játékosság felé hajlott, az új stílushoz és fentebb ízléshez azonban nemigen volt érzéke. „Mind a pápisták, mind a Kálvinisták között ... annyi a Versfaragó - írta Virág Benedek -, hogy szüntelen csak ezt vonnyák: Czina, czina, Péter bátsi, neked hegedülök, alig van egy-kettő, a kinek jó gustusa légyen.” Az alantas ízlésű rigmusgyártók igen elszaporodtak. „A versek és versecskéik özöne elborította hazánkat” - írta Kármán. Diákok, rektorok, falusi nótáriusok s még népfiai is bőven akadtak, kiknek „magyar versek mondására természetlenné nagy hajlandóságuk” volt.

Az egykorú kéziratos verseskönyvek sok nyomtatásban meg nem jelent verselményt őriztek meg. A sokszor lemásolt tréfás rigmusok, csúfondáros versek, szerelmi énekek a hagyományos énekköltészet friss virágzását bizonyítják.

A *Tempefőiben* szereplő Csikorgó fűzfapoéta pompásan jellemzett mintapéldája a versfaragóknak. A deák tudományokba belekóstolt, rigmusaiból élő vándorló poéta a *Toldit*, *Árgirust*, *Kádárt*, *Orbis novus detectust* s a *Heverés párnáját* hordozza magával. Versei sokhelyütt fel vannak ragasztva, frájlok, kukták, gavallérok olvassák. Ha lakodalomban kántál, kalácscsal tömlik a zsebét.

Jól tartják, s egyszersmind egy két garast vetnek,
Jó az egy pint borra a szegény legénynek.
Kivált pedig ha a poéta szájába
Úgy pattog a rigmus mint a fa karika.

Az ilyeneket szerető olvasók - mint Tökölopi magyar gavallér - a „nevetséges versificáló, víg és derék kártyázó” poétát, kinek „versei eleven elméből pattannak, beszédje édesen mulattat” - „magok társaságokra méltóztatják, véle örömet mulatnak”, az igényesebb költeményeket ellenben megvetik, a *Hunniásba* kártyát pakolnak.

Az egyforma magánhangzóból álló versek, milyeneket Édes Gergely *Enyelgése*i között is találunk (e, ö, ü), a versfaragók közt népszerű utánzásra találtak. Varjas János debreceni tanító e-betűs verselménye (*Meg-tért embernek Énekje, melyet nem régen szerzett és egy meg-keseredett; de reménységgel tellyes lélek képében tett fel, egy Nevezetlen Ember Debrecenben. 1775.*), e divat jellemző terméke, érdekes indokolást kapott Mátyásitól. Szerinte a magyar nyelv páratlan hajlékonyságát bizonyítja, más nyelven nem lehet egy magánhangzóval verselni. A hazafiúi buzgalom még az efféle eltévelyedett költői játékot is meg tudta okolni.

Az alkalmi költészet rusztikusabb formájában is a falusi nemesek olvasmánya volt. A magasabb ízlésű, érzékeny versek hölgyek mulatságára készültek. Nem mintha a női olvasók általában finomabb ízlésűek voltak volna a férfiaknál, hiszen a jelek szerint szívesen olvasták Gyöngyösi, Gvadányi s a leoninisták verseit, de közöttük alakult ki évtizedes neveléssel az az igényesebb olvasórét, mely egyelőre a legfrissebb német rokokó-líra átköltéseiben gyönyörködött.

Gvadányi külön verseskönyvet írt mulatságukra (*A nemes magyar dámákhoz és kisasszonyokhoz szóló versek* 1790). Fábián Juliannával folytatott verses levelezését (1798) is azért bocsátotta közre, hogy a szép nem is ösztönt, ízlést és kedvet nyerhessen a verselésre. Igyekezete nem volt hiábavaló. Molnár Borbála és Fábián Juliánna nyomába mások is léptek. Csak érzékeny és buzgó olvasókból válhattak jó verselők. A *Mindenes Gyűjtemény* s az *Uránia* elsősorban női olvasóközönségre számított. Kármán bevezetője szerint „a szépnem az ízlés uralkodónéja. Lány érzések hatalmasabban elfogadja mind azt, a mi szép”. A fentebb ízlés számottevő hódítást valóban csak a hölgyek körében ért el. Révai Miklós „magyar szépeknek” írt Énekei (1787), s Szücs István Erkölti és elegyes versei (1791) a lassanként növekedő érzékeny hölgyközönség viszonylag népszerű olvasmányai voltak. Az egyikben Horatius, Sappho, Ovidius, Catullus, Anakreon, a másokban Gellert, Hagedorn, Kleist, Cronegk és Hölty válogatott érzékeny versei gyönyörködtették az olvasókat. Kis Jánossal, Kazinczy mintaköltőjével, győri barátnéi kedveltették meg a verselés nemes játékát, s hálás olvasói voltak is verseinek. Kazinczyhoz írt levelében így képzelte el verseinek hatását:

Megtérvén Hazámba zengtem énekeket,
Mellyek olvasztottak minden hűszíveket.
S kik érzékeny szívet hoztak e világra,
Énekimet hallván, gyúltak tisztább lánggra.
Bájló versemre sok állhatatlan szív,
Sírva azt esküdte, hogy örökké lesz hív;
.....
Sok érzékeny ifjú, dalom zengésére,
Könnyezve lelt bennem lelke testvére;
Éjjel álmaimban szemlélte képemet,
Nappal a hegyeknek harsogta nevemet;
Vagy repült kedvese ölelő karjába,
S ketten zengtek versem szent harmóniába.

Ez a fantáziakép a várva-várt ideális olvasót idézte. Kazinczy egy-két széplélek érzékenységen lelkendezett, s a „szunnyadásban lévő Szépnek érzését” látta ébredezni. Valójában kevesen voltak.

Ez az érzékeny poézis tarka változatosságban a szerelmet énekelte, s a hagyományos ének-költészet helyébe a bécsi rokokó műdalt plántálta. A hagyományos nótajelzés (ad notam) helyébe az új dallamok kótája került. Édes Gergely is közölte néhány enyelgésének nótáját. Horváth Ádám saját nyilatkozata szerint némely verse „olvasva igen silány” s érthetetlen, de „ha előtted énekelném, nem győznél vele betelni”. Az új dallamok legnagyobb hatású népszerűsítője Verseghy volt. A *Magyar Aglájában* 19 kótát közölt. Dalait a műveltebb nemes házakban szívesen énekelték.

A hagyományos szerelmi dalköltészet s az új érzékeny rokokó műdalok közt lényeges ízlésbeli különbség volt. Élvezőik is más-más olvasótípusba tartoztak. Az 1764 körül összeírt Vízkeletikódex 33. verséből való ez az Árgirus s Gyöngyösi modorára emlékeztető részlet:

Nállod nélkül vígasságom senki sem látta,
Álmomban is szép Orczádöt szám csókolgattya.
Mind szép hattyut ölelgeti, úgy takargattya.
Jaj, mindenkor szépségedet szívem ohajttya.

Az új ízlés megvetette a lírai realizmust s a szerelmet nem is tartotta alkalmas matériának. Bacsányi nem közölte Földi szerelmes tárgyú versfordításait a *Magyar Museum*ban. „A versek magokban jók ugyan - írta -, de a matériát is nagyon nézzük.” Földi felvetette a kérdést, vajjon csak vitézi versek, emelkedett gondolatok a poézis tárgyai, s „azokkal kell-e kecsegtetni s olvasásra serkenteni egy Nemzetet?” Kazinczyék ügylátszik meggyőzték őt erről, mert később abbahagyta Anakreon-fordításait, azt írván, „félek... hogy tetszéséről az embert megítélik, mivel ez tsupa Szerelem és bor”. Horváth Ádám, aki ugyancsak pajzánhangú szerelmi verseket közölt *Holmija* negyedik részében, panaszkodott, hogy könyvéből „minden vers sor, s néha egész Carmen is ki van kereszelve, mihelyt tsók vagy szerelem szó volt benne ...” Ez a szemérmeskedő ízlés nem volt általános. Csokonai és Kováts József hagyományos, diákos dévajtságot a rokokó finomkodással elegyítő költeményei kéziratoss gyűjtemények népszerű darabjai voltak. Az érzékeny olvasók az új dallamokban a rafináltabb formákban gyönyörködtek, a maradibbak eleven színeket és szép hangzást kerestek a versben. Füsüs Ilona debreceni asszony vallomása jellemző az átlagolvasó ízlésére, mely vershagyományait nem veti el semilyen divat kedvéért. „Én kicsínységetől fogva vers olvasásban gyönyörködtem, és ámbár külföldi nyelveken nem értek és azoknak poétáit nem olvashatom, mégis dicsekedhetem azzal, hogy jó magyar íróink munkáiból ki tudtam tanulni, miben álljon a versezet lelke ... A muzsikuss hangicsál, és ha a legtökéletesebb is a maga mesterségébe, akkor is csak hangicsál, és annak a hangicsálásnak az a lelke, hogy *szép szórakoztatás* legyen benne és *tessen a fülnek*. Ez a két tehetség a poétában is megkívántatik, mert ezek nélkül a munkája kietlen, hanem ezek az ő kezében csak eszközök fő céljának elérésében. De bezzeg mi ám az a fő cél? ... Akármicsoda tarka névvel bérnáják is el az urak versezeteiket, csak az annak a lelke, hogy *eleven színű és szép hangzatú erkölcs* legyen benne és *tessen a léleknek*.”

Románok

A XVIII. század utolsó harmadában egyre több prózai munka jelent meg, mely formájában s tartalmában egyaránt különbözött a hagyományostól. Ezeket az új históriákat s történeteket általában románoknak nevezték. Az új műfaj egy csapásra meghódította az olvasóközönség különböző rétegeit. Hasznáról és káráról sokat vitatkoztak. Az egyháziak - mint már említettük - könyvekben és prédikációkban figyelmeztették híveiket, különösen az ifjúságot a románok erkölcsrontó hatására. „Meg ne ízelítse a fiatal dáma a Romantzia-írásokat - írta Faludi -, mert oda lesz miattok. Hatalmas arsenicum méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelkeket ölt meg. A játékos ékes beszéd, a gerjesztő puha-igék, a tengeri sok egybe vezett szerelem játéki, tábori erővel viaskodnak az Isteni félelem és tisztaság ellen.” Kivált a szerelmes s kalandos tárgyaktól óvták a jámbor olvasókat. „A bujaság tüze anélkül is lánggal ég, ha a vesztegető románok olaja rá nem töltetik-is.” Virág Benedek „igen szegény, ostoba, kártékony mulatságnak” tartotta olvasásukat. Szirmay Antal is a mesék s románok ellen szólt, melyeknek kedvelése valósággal betegség nemzetünknek.

Az efféle nyilatkozatok a románt általában elítélték, pedig különféle fajtájuk között lényeges ízlésbeli eltérés volt. Kazinczy panaszkodott e miatt, hogy még a jó románoknak is sok ellensége van. „Kevesen látják által, hogy az írók és fordítók azért nyúlnak többnyire Románhoz, mert az a leg-szerencsésebb vehiculuma a Magyarorságnak ...” Szerelmet is tanulnak belőle a fiatalok, az tagadhatatlan, de egy kis morált is s beszédjük, magaviseletük finomodik olvasásuk által.

A románok nem valók mindenkinek egyformán kezébe. Mátyási József szerint „az érett elméjű olvasót ékes szóllásra és érzékenységre szoktatják, de mivel többnyire szerelem a végek vagy gyilkosság, azért a gyengékkel válogatva kell olvasatni”. Mándi Sámuel megtiltja a román-

olvasást azoknak, akik a „szeretnek mesterségét” akarják belőlük megtanulni; „a Románokban azt kell nézni, bátor szerelmesek legyenek-is, hogy győzött a tisztaság, a szemérmesség, hogy győzedelmeskedett a gonosznak kísértetein a Virtus”. A sok tilalom s tanács jól tudta mire céloz, de nem valószínű, hogy meg tudta változtatni az olvasókat. Az érzékeny hölgyek kedvüket találták a szerelmes románokban, „mert noha tsont-építmény az Asszony-állat, de minden puha húsnál lágyabb szíve indulásira nézve”. Egykorú megfigyelések szerint „Kis-asszonyaink Románokból tanulják a tsapodárságban leczkójukat”.

Románsz kell a mostani asszonyi rendeknek,
Mely sokrét leírja módját szerelemnek.

„Azt hogy valami dolog tesszen - írta Kármán - csak úgy érjük el, ha azt kedveltetővé, hasznossá vagy szükségessé tenni tudjuk.” Az írók és kiadók nem is mulasztották el könyveiket ilyen módon megkedveltetni. Hartleben Mulatságos Könyvtára első kötetében a románok hasznos és szükséges voltát fejtegeti. „Hasznosak; mert ha ki szerentsés etsettel írja le az emberi szív képét, a fontos, ritka s különös esetekben az érzeménynek egy hív tükrét tárja fel az Emberiség elibe. Ez által az indulatok rejtek okait ki fürkészi, ki fejt a nemes érzelmeket, az emberösméretet dél színre deríti, s a közélet tapasztalásának egy drága kintstárát nyitja fel az Olvasónak. Szükségesek; mert a takarékos Házi-Asszony; ha el járt dólgaiban, a foglalatott Férjfi, ha tsüggesztő munkái után enyhülni kíván, ha az Ifjú, a Leányzó az élet veszedelmibe hanyat-homlok rohanni, tekervényes ösvényeinek tulajdon kárán el igazulni, s amint sokszor meg esik, a rév-part előtt hajót törni nem akar, kedvesen venné, ha egy könyvben mulatságot s Kalauzt találhatna.”

Az előszók tájékoztatása nemcsak az író viszonyát mutatja olvasóihoz, hanem könyve ízlésbeli helyét is kijelöli. Kónyi János az *Ártatlan multság avagy Florentz és Lion vitézeknek, amint-is Marcevilla török kisasszonynak ritka példájú története ...* (1785) előjáró beszédében megvallotta, hogy nem tartozik a „fennyen-járó eszmélkedések erejét” mutogató, a „tzifra leleményekkel” olvasókat elbájoló, fennhéjázó s dicsőségvágyó írók közé. Könyvét pihenő óráiban írta, hogy elkerülje az időbeli unatkozást s gyönyörűséget gerjessen az együgyű olvasókban. Megelégszik azzal, ha olvasásra érdemesítik, hiszen „jobb az olyan könyvet magát mulatni, melly semmi bántódásra, sem a gonoszra való gerjesztésre nem tzéloz, mint sem az olyan szilaj him-lóhoz hasonlóval, melly tsak egyedül magát tartja valaminek lenni, minden egyebeket gántsol és oldalba rugdal”. Ez a mulattató román éppen igénytelensége hangoztatásával vonzotta magához együgyű olvasóit s eltérítette őket az erkölcsi tanulságot hirdető, emelkedettebb ízlést képviselő könyvektől. Azt az olvasót, akinek az érdeklődést felcsigázó címszöveg nem volt elég, bizonyára meggyőzték a román szórakoztató voltáról a hosszú fejezetcímek, melyek az izgalmas kalandokat summázták. „Miképen az Ifjú Tsászárné gyermekeivel együtt számkivetésbe küldetett; ki is egy kútfőnél elalúván, egyik gyermekét a majom elragadta, ez azután valamely haramiáknak kezében akadott, és egy Kelemen nevű Szarándoknak el adatott ... Miképen vitte-el az Oroszlány a Tsászárnénak másik gyermekét, kit-is azután egy Grif-madár mind oroszlányostul együtt elragadván, egy tenger szigetébe tett le, ahol a Tsászárné reá akadván, magával Jeruzsálembe vitte.” Effajta, többnyire németből fordított románok (tündérmesék, rablóhistóriák, kalandregények) különösen a XIX. század elején igen nagy számban jelentek meg. Az *Ártatlan multság*nak a XIX. század első felében öt teljes és tizenöt ponyvakiadása volt.

A *Kartigám* (1772) szerzője, Mészáros Ignác nemzetének „multságos hasznára” írta meg a török kisasszony ritka és emlékezetes történetét, s biztosította kegyes olvasóit, hogy könyve „sem botránykozásra vezérlő beszédek, sem, mint némelyeknek szép színekkel fel-ruházott írásiban lappangani szokott, valami alattomban való mérget nem foglal magában”. Változatos

és csodás kalandok mulattatták az olvasót. Kartigámot elrabolják, hajótörést szenved, egy magányos szigetre vetődik, kalózok kezébe jut, a török basa háremébe kerül stb., s a végén kiderül, hogy nem is török, hanem egy magyar nemes leánya. „A tündérkedő szerentsének mostoha változásai között meg-nem tántorodott” hősnő példás életével az olvasót az erkölcsi elvek megbecsülésére vezérli, innen a haszna. Kartigám a sok kaland közepett is megmaradt oly vonzó, eszményi nőalaknak, amilyennek a román első lapjain megismertük. „...Az ő szépsége olly tekéletességgel bírt, mellyen az ember méltán álmélkodhatott; mert virágzó ifjúságának zengéjéhez alkalmaztatott természetnek delisége, kerekded ábrázattyának tellyes épsége, de főképen ragyogó szemeinek friss, de kedveltető szemérmességgel tartóztatott forgási, ortzáinak mértékelt pirossággal egyveles fejjersége, e mellett az igaz erköltsel meg-egyező, és mind Neméhez, mind gyenge idejéhez illendő kegyessége, és Esztendein fellyül meg-érett elmés ítélete tsak annak szívét nem sérthette, a ki személyét nem látta.”

A *Kartigám* volt az első román, mely éppen „hasznos multságának” köszönhette nagy népszerűségét a műveltebb olvasók körében. Kazinczy szerint „nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon”. Még a filozófiát tanuló ifjak is ezt olvasták. Az első pozsonyi kiadás (1772) után, 1778-ban Kolozsvárt, 1780-ban Kassán, 1795-ben újra Pozsonyban jelent meg. A második kiadást az író megbővítette, átdolgozta és az énekek kótáival is megtoldotta.

A *G** nevezetű svédi grófnének rendes történeti*, Gellert híres erkölcsi románja két fordításban jelent meg (1772, 1778). Az eredeti mű célzatát a fordító már az előszóban jelezte: „... a józan Történetek olvasásának az a legfőbb haszna, midőn az Olvasók mintegy ingereltetnek; benne foglalt hasonló dítseretes dolgok el-követésére”. A józan erkölcsöt s az erény diadalát hirdető történet tele van a jók és gonoszok végzetes küzdelmeivel. Az erényes grófnét egy herceg üldözi szerelmével s a sikertelenség miatt bosszút esküszik ellene; férje vesztett csatában elesik, ő külföldre menekül, majd újra férjhez megy; fia természetes hűgát akarja nőül venni, de egy vetélytársa elteszi láb alól; a holtnak hitt gróf hazajön, de nemsokára meghal, a grófné második férje is meghal; a bűnbánó herceg a végén nőül kéri. Az érdekes kalandok mellett az elmélkedő részek s példás történetek a román célzatának hordozói. Az öncélú kalandregény s erkölcsstanító román összekegyezése jellemző a kor ízlésbeli és morális érzékére. Az első személyben elbeszélte történet közvetlenül felfedi a grófné életelvéit: az észszerű vallásosságot s jámbor okosságot. „A Vallás, ha eszesen és gyökeresen előnkbe adatik, a mi eszünket szintén olly különösen megvilágosítja, valamint a szívünket meg-szokta jobbitani.” Az ő okossága nem társaságokban fitogtatásra való elmésség, hanem az, „a melly az eszünktől a szívhez járul, és bennünket meg-elégít, szeretetre érdemesebbé, nagyságosabbá, békességessé és nyugodalmassá tesz”. A grófné sugárzó példája környezetét is átformálja. Második férje R., a morális egyenlőség nevében így oktatja inasát: „Azt gondolod-é, hogy egyedül én érettem, és az én ruhámért a világon légy? akarsz-é olly balgatagul meghalni, valamint e világra születéll? Hogyha egyéb dolgod nintsen, tehát üll-le, és fontold meg bár, mi légyen egy ember, és így elég munkát magadnak fel-találandasz. Mindenféle könyveket olvasására ada néki. És mikor le-vetkeztette volna őtet, mindég el-kellett néki mondani, azt a napot el miként töltötte. A ki szégyenli, úgy mond ő, valamelly köz emberből okos és erköltsős embert faragni, az meg-nem érdemli, hogy ember légyen.” Ez a szolga oly hálás volt urának a nevelésért, hogy négyszáz aranyat hagyott rá.

Az erkölcsi román világhírű mintája, Richardson *Pamélája* (1740) csak Kis János *Flórájában* (1806) jutott a magyar olvasóközönséghez. A Minden Gyűjtemény már 1789-ben felvetette a regény lefordításának gondolatát, melynek olvasását „a Papi székből is javasolták az Anglius Papok”. Kis János többnyire angol erkölcsi folyóiratokból (*Tatler*, *Spectator*) fordított történetekkel mulattatta olvasóit, melyek „nem tsak meg nem vesztegetik a lelket s lassú

mérget nem hintenek a jó erkölcsök gyökerére, nem csak félre nem tsigázzák az észet s a közönséges élet határjaiból ki ragadván levegői várakról álmodozókká nem teszik mértékletes olvasóikat, hanem inkább az értelemnek a gondolkodást kellemetesebbé teszik, a szívbe a legszebb indulatuk magvát hintik, s a képzelődést szép nemes és felséges képekkel töltik meg”. A *Paméla* is efféle történet. Meséje sovány, érdekes kalandok nincsenek benne, egy erényes szegény leány állhatatosságának története. Eredetijében Paméla négy kötetben maga beszéli el, miként védte meg szüzességét a csábító lorddal szemben. Kis János fordítása a történetet magyar környezetbe tette át s alig száz lapnyi elbeszélésé rövidítette.

Az érzékeny és kalandos román egyik leghatásosabb képviselője a *Szigvárt klastromi története* (1787) volt. Barcafalvi Szabó Dávid hírhedt fordítását megkönnyezték az érzékeny olvasók, csak a fentebb ízlésűek gúnyolták. „Hogy lehet, hogy ez a fordítás kél - kérdezte Rát Mátyás Kazinczytól -, holott a Magyarok néha szerfelett is finnyásak”. Landererék románygyűjteményei, a Rózsa Szín Gyűjtemény (1798-1803), s a Téli és Nyári Könyvtár (1805-1813) nagyrészt efféle szerelmi történeteket tartalmaztak: *Jetta Szép Tündér-Asszony*, *Az El-Ragadtatott Lyánká*, *Gróf Bellefont, avagy az afrikai leányka*, *A bujdosó leányka*, *Vanda krakói hertzeg asszony, vagy a szerelem áldozatai*. Kegyetlen és érzelmes leányok képtelen és csodás kalandok után szerelmes hősük karjába dőlnek, vagy utánahalnak. A szerelmeseket elválasztó akadályok (kolostor, haramiák, vetélytárs) s a megszőktető cselek (álruhák, jószellem) sablonjai mindegyikben fellelhetők. A *Herfort és Klárka* s a *Vanda* e román típus jellemző darabjai. Vanda, „a valóságos történeten épült román” hősnője, a természet csodája volt, tisztelték, csodálták és epekedtek utána, de ő „az édes szerelem érzéseinek elfogadására érzéketlen volt”. Egyszer mégiscsak fellángol Rithogár herceg iránt, ki megmentette életét. Vetélytárs akad útjukba, ki háborúságot szít. Rithogár szerelmese szemeláttára leheli ki lelkét a csatamezőn. (Lásd a második kötet címképét.) Vanda ünnepi tort ül, aztán belevágtat a Visztula habjaiba. Herfort és Klárka a román első lapjain örök hűséget esküsznek egymásnak, de hétszáz lapon át kell szenvedniök, míg egymáséi lehetnek. A végén minden baj elmúlik, s boldogok lesznek. Ez a román könnyező rokonszenvre készítette olvasóit: „Érzékeny szív, ki ezeket olvasod, ha szívedre veszed az ő sorsokat, tehát néha-néha potyogtass szánakozó könyveket az ő szenvedéseiken.” Célja is - mint alcíme elárulja - csak ennyi volt: *Valami az érzékeny szívek kedvéért*. Verseyhy Bárány Külneki Gilmétájának címképe jellemző ábrázolása ennek az ízlésnek. Az érzékeny románok pallérozottabb darabjai (*Bács megyei*, *Júlia levelei* stb.) kevesebb sikert arattak. Kazinczy levél-románjának „haszontalan fityogását” Patakon nem szenvedhették, Várad - Kazinczy állítása szerint - „közönségesen gyönyörködve” olvasta. Tizenöt esztendő leánykáknak is tetszett, kiknek „ki-tsorduló könny-tseppje édesebb jutalom az érzékeny Írónak, mint a Professzor Urak bölts ítélete”. A levél-formát különben nem szerették az olvasók. „Sokszor hallottam már én az ilyeneket - írta Földi -: Ej! tudok én Levelet írni, ha azt nem olvasom is!” A fentebb ízlés itt sem tudott nagyobb közönséget meghódítani. „A Románokban még Népünknek tsekély s alacsony ízlését kell néznünk.”

A politikai célzatú románok az ideális állami és társadalmi rend utópikus ábrázolására törekedtek s új eszmék terjedését segítették elő. Fénelon *Telemakusa*, e romántípus legnevezetesebb darabja nálunk a XVIII. század folyamán két fordításban s öt kiadásban jelent meg (1755, é. n., 1770, 1775, 1783). Sokoldalú tanulsága „a magyar szíveket gyönyörűsége s csodálkozásra” ragadta. Ez volt az első „világ-nézetű” olvasmány. Őz Pál jegyzetei elárulják népszerűségének különleges okát. Csak az uralkodásra vonatkozó gondolatokat jegyezte ki. Ez az ideális uralkodó felvilágosult, érzi, hogy ő van népéért s nem megfordítva, sohasem önmagában keresi az uralkodás célját s nem válik kegyetlen zsarnokká. II. József felvilágosult abszolutizmusának egész programja benne volt már ebben a regényben. Érezték is ezt olvasói, ezért vált oly népszerűvé. *Belizarius* bölcs politikai fejtegetéseinek is két fordítása volt

(1773, 1776), mégpedig bővebb az eredeténél. A fordítók közölték egy lipcei tudós cáfoló megjegyzéseit, s külön is felhívták rá olvasóik figyelmét. A *Hallónak boldog estéje* (1788) c. német államregény kivált a nép erkölcsi nevelésére s gazdasági haladására adott példát. Némelyek a *Telemakus*nál is többre tartották.

Az *Etelka* (1788) is jórészt politikai célzatának köszönhetette példátlan népszerűségét. Kalandos történet, honfoglaláskori magyarság, ideális hősök s a tövestül-gyökerestül a regénybe plántált tájnyelv magukban véve is páratlan olvasmánnyá tették, de kulcsregény mivolta méginkább növelte értékét. Az egykorú románok, talán csak az államregényeket kivéve, nőknek való olvasmányok. Hőseik állhatatos leányok s erényes asszonyok, tanulságuk is nőknek szól. Az *Etelka* nagy sikerének titka, hogy szerzője számbavéve női és férfi olvasók igényét, összegezte az átlagízlés kíváncsiait s élő hagyomány, kedvelt újdonság s meglepő alkalmasság elemeiből alkotta meg nagyhatású művét. A hölgyek eszményképüket találhatták *Etelkában*, ki különb Kartigámnál és Svédi grófnénál, olyan mintha a Murányi Vénus leánya volna. A férfiak a régi magyarság, övékhez hasonlóan mutatott életében lelhatték kedvüket s az ősi intrikákról az egykorúakra ismerhettek. Valamennyien érezték, hogy ez a román nem idegen országokba visz, hanem a magyar régiségbe, az ősi élet szépségét mutatja fel, „hogy a mostani Világ lássa, csudállyá, kövesse”. Otthon érezték magukat benne s magukénak is vallották. Nem is „együgyű” s „kegyes” olvasóknak ajánlta könyvét Dugonics, hanem „honnyainak”. Ajánlása mindenütt érzékeny hazafiakra talált, kik lelkesedtek a magyar románon. Egyik lap kérte olvasóit „olvastassák mind fiú, mind pedig leány gyermekekkel ... ha azt akarják ... hogy a gyermekeik a mi Eleinknek nemes és igaz Magyar gondolkodás módjokat fenn tartsák, és megne szünnyenek Magyarok lenni”.

Az *Etelka* népszerűségéről sok adatunk van. Maga Dugonics összegyűjtött egy párat Feljegyzéseiben. Sok levelet kapott olvasóitól, megköszönték, „hogy annak írására reá adta magát”. Barczafalvi Szabó Dávid írta: „Adnák az Egek, hogy az egész magyarság csak egy Dugonics-familia volna!!!” Buzgó és előkelő hazafiak *Etelkának* keresztelték leányaikat, annyira élő eszménykép volt köztük e ritka magyar kisasszony. A Magyar Kurír tudósítása szerint mindenfelé nagy gyönyörűséggel olvasták, „annyival inkább, hogy ez a *Magyar kisasszonynak* nevezetes történeteiről irattatott szép *Magyar Román*”. Hírlapjaink s folyóirataink is dicsérték „Nagy tiszteletet s szeretetet érdemel ennek bölts Írója az egész Hazától.” (MKurír, 1788.) „Alig tud még Magyar Nemzetünk szebb és nyájasabban gyönyörködtető *született Magyar Románt mutatni*.” (Mindenek Gyűjt, 1789.) „Jovasolyuk minden olvasóinknak, hogy annak a nagyszerű Dugonitsnak *Magyar Etelkáját* akár mitsoda megszűkítésekkel-is szerezzék-meg magoknak.” (Erdélyi M. Hírvivő, 1790.) Még az *Orpheus* is dicsérte az író szándékát, hogy „bennünket Atyáinknak régi idejekre akart vissza-vinni”. A leplezett aktuális célzatokról természetesen nem eshetett szó, de Dugonics feljegyezte, hogy „noha ugyan magok a vármegyék sokat dolgoztak József császár ellen, mégis sokaknak bizonyágtétele szerint *Etelkám* volt a fő-ok, mely az országnak szemét kinyitotta”. Az első kiadás ezer példánya, bár hét rénes forintba került, egy év alatt elfogyott. Három év múlva (1791) megjobbítva jelent meg, 1805-ben harmadszor.

Kazinczy ízetlennek s nevetségesnek, az „Árgirus és Stilfrid classisába valónak” tartotta. Voltak, akik nem tudtak megbarátkozni „kulináris” beszédeivel s közmondásaival. Horváth Ádám szerint „az Asszonyok az ollyas szerelmes Históriákat nagyon kedvellik, de a Pendelyes s más hasonló terminusokért nálam meg is köpik”. A finnyások elenyésző számban voltak. Legtöbb olvasó fennakadás nélkül gyönyörködött benne. Írók is tisztelték. Csokonai valóságos mítoszt teremtett köréje, s Kis János nem múltó érdemét is jól tudta „a magyar olvasást hatályosan kedveltető” Dugonicsnak.

III. OLVASÓKÖZÖNSÉGÜNK VÁLTOZÁSAI

Magyar olvasóközönség kialakulásához magyar nyelven írt szövegek szükségesek, magyar szövegek létrejöttéhez pedig állhatatos igényű olvasók. Magyar nyelvű irodalmunk első olvasói a XV-XVI. század fordulóján a csak magyarul tudó apácák voltak. Az ő buzgó kívánságuknak, mely részt kért a vallásos művek áhítatos élvezéséből, tettek eleget némely tudós szerzetesek, válogatott szövegeket fordítván ájtatos húgaik számára. Írók és olvasók szándéka a közös életesményben összetalálkozott s oly olvasmány-irodalmat hozott létre, mely lelki épülést, vallásos elmélyülést szerzett az eleve kijelölt műveltségideál szolgálatában. A kis kör számára készült szövegek kézíratos közvetítése s írás és olvasás egymást nem szükségkép feltételező gyakorlati készsége gátolta az olvasás elterjedését e kis olvasó-csoportok körén kívül. A fejlődés e körön belül indult meg. A primitívebb felolvasás, meghallgatás mellett a magányos olvasás is szokásba jött. Amaz a „leckék”, emez a szabad olvasmányok közvetítő formája volt. „A kolostorok a priori közönség-fogalmán a magányos, a cellabeli olvasás üti az első réseket, s kínál egyszersmind oly olvasmány-táplálékot, mely bár a vallás veteményeskertjében termett, fűszeresebb, képzelemizgatóbb, mint a község hivatalos, liturgikus, nevelő, tanító leckéi.”

Világi olvasóközönség mindaddig nem alakulhatott ki, míg a kezdeti magyar irodalom ki nem lépett kolostori magányából. A kolostorok mellett ott várakozott már a városi polgárság, s egyre növekvő igénnyel vágyott laikus olvasmányok, kivált a vulgáris Szentírás után.

A nemzeti öntudatot alakító humanizmus magyar nyelvű könyvek írását, bölcs emberek munkájának fordítását szorgalmazta. A reformáció is azon volt, hogy a hit megerősítéséhez szükséges írásokat mennél szélesebb körben terjessze, mert „nem adatott oly értelem mindenkinek, hogy - a latin nyelvű könyvekből - derék épületet vehessenek”. A magyar nyelvű irodalom a latin nyelvű mellett a XVI-XVII. századi köztudatban úgy szerepelt, mint az alacsonyabb színvonalon álló olvasóközönség igényeinek kielégítője. A bibliafordítások, vitairatok, prédikáció-gyűjtemények, bibliai históriák mind ennek a „diák írást nem tudó” közönségnek lelki épülésére szolgáltak. A könyvszerzők magyaráztatták, miért írtak magyarul. „Hogy peniglen Magyar nyelven íratott, lött országunkban lévő Magyaroknak kedvéért.” Hogy az író könyvének „sok legyen az olvasója, és ajánlója; arra szükséges ..., hogy a Hazájának közönséges nyelvén írjon, mert a felett, hogy az többökkel közös, az olvasót-is igen vonogattya”. A vallási meggyőzésre szánt könyveknek szükségképpen magyarul kellett megjelenniük, hiszen - Szalárdi János szerint - nemzetünknek tized része sem értett deákul. A históriás énekek és krónikák is a kor vallásos világnézetéhez mérték a régmúlt s egykorú eseményeket, magyarok s keresztények öntudatát alakítván.

A vitairatok hovatovább fölöslegessé válván, a csak efféléket olvasók is egyre inkább a szórakoztató irodalom felé fordultak. Az egykorú széphistóriák és prózai elbeszélések ízlésesebb darabjai az erkölcsi tanulság átlátszó mezével takarták kalandos és szerelmes tartalmukat. Az alantasabb „népkönyvek” durva tréfákkal szórakoztattak. Az *Árgirus* és *Markalf* évszázados, hagyományteremtő népszerűség jele a szórakoztató olvasmányok meggyökeresedését.

Az ízlés elvilágiasodása magával hozta a formai igényt is. A XVII. század elején felbukkanó kívánság, hogy az olvasmány ne csak jó magyarsággal írt legyen, hanem „ékösebb phrasissekkel”, már öntudatos közönség létezéséről tanúskodik. Az írók tudomásul véve a mutatkozó igényt, vagy panaszkodtak miatta, vagy alkalmazkodtak hozzá. Az olvasók megkívánták a „fülek gyönyörködtető, gyermeki énekes egyben zengést ... Udvari pipere nélkül akar mit-is semminek tartanak.” Az írók vigyáztak, hogy ne legyen olyasmi munkájukban, „mely az

olvasót megkedvetleníthesse és az olvasástól el idegenítse”. A verses forma oly divatba jött, hogy némely íróknak azt kellett fejtegetniük, hogy nem minden tárgy való verses külsőbe.

A hitbeli megerősödés hathatós eszközeként terjesztett olvasási készség alig két évszázad alatt önálló és bensőbb igényeket kielégítő szükségletté vált. A XVIII. század végéről való nyilatkozatok mutatják az olvasók igényeinek megváltozását. Prédikációkat s hitbeli magyarázatokat nem szívesen adtak már ki, „mert a vevők-is nem akarják venni”. Az olvasók a vallásos munkákban is „holmi fülbenmászó újságokat kezdenek nézkélni”.

A lassanként kialakuló magyar olvasóközönség a XVI. században jobbra városi polgárokból és nemesekből állt. Sztárai Mihály hitvitázó darabjait a „semneci, cremneci és beszercei bölcs várostanácsosoknak” ajánlta, s olvasóit „jó polgárok és polgárasszonyoknak” titulálta. A protestáns prédikátorok népoktatása nem járhatott oly nagy eredménnyel, hogy feltehetnők az olvasóközönség lényeges gyarapodását a jobbágy nép köréből. Az úgynevezett népkönyveket, még a legalacsonyabb rangúakat is inkább falusi nemesek forgatták. A magyar könyvek legléllesebb olvasói kezdettől fogva nők voltak. Az ő buzgóságuk segítette a magyarnyelvű szépirodalom kiterjedését.

A XVIII. században mutatkozó olvasótípusok már századokkal korábban megvoltak. A változás jóformán csak a számbeli gyarapodásban, az olvasási igény fellendülésében és ezzel együtt írók és kiadók nevelő és kiszolgáló alkalmazkodásában mutatkozott.

Szélsebbkörű magyar olvasóközönség kialakulása a XVIII. században mélyen összefügg a magyar nyelv sorsával. Az olvasás mint készség ekkorra már általánosan elterjedt, ebből azonban még nem következik, hogy mindenki magyarul élt vele. „A magyar főrendek nagy része, mint hazájokból száműzötteknél történni szokott, nemzeti nyelvét elfeledte. A közép és alsó nemesség nem szeretett könyvekkel foglalkozni; s a tudományos karban azok, kikre a francia vagy német nyelv szeretete nem ragadott, a deákat kedvelték. A magyar író néhány iskolai ifjakat kivéve, alig talált olvasó közönséget” - írta az 1790-es évekről Kis János. Sok egykorú nyilatkozat megerősíti ezt, de már a változás - hacsak divatszerű - jelenségeit is mutatja. A magyar nyelvet szégyelltek magasabb körökben. Az urak előtt „nemcsak unalmas a magyar szó, de ha tudják is még e nyelvet, szégyenlik, s majdnem utálják azt beszélni” (1794). A *Közönséges Nemes Ember Testétől Lelkestől...* c. katekizmus, mely a *Magyar Musa* egy egész számát betöltötte (1787, LXII.), többek között ilyesmiket állít a nemesekről: „Mit hisz? - Hiszi a Nemes, hogy a maga gyermekét jól nevelte, ha azt öt nyelven beszélni meg-tanítottatta, ha esze nints-is, vagy okosan nem is tud beszélni. - Mit szeret? - Mindent, a mi idegen országi, sőt a külső országi nyavallyákat-is inkább szereti, mint a hazájabélieket.” Ugyanakkor a *Magyar Újság* azt írta (1796. jan. 1.), hogy van sok érdemes atya, „kik az ő fiaikat, mindeneknek előtte a közönséges nemzeti, s mezei Nyelvnek meg-tanulásában foglalatostkodtattják, hogy ilyenképen valahára már egyszer, az a motskos szemrevaló-hányás lenyomattasék és lassan-lassan eltörültsék, mely mind eddig sok gazdag Uradalmak Birtokosainak tétetődött: hogy tudniillik, a Földes Úr a maga Alattvalóival tulajdon nyelveken, még tsak beszélni sem tud”. Hol divat, hol önérzet volt az indítóok, mely felsőbb körökben a nemzeti nyelv használatát irányította.

A rangos dámák a módi rabjai voltak. A fentemlített káté szerint „a Dámáknak a templomban frantzia imádságos könyvek légyen, ha Frantziául nem tudnak-is”. Aki tudott, francia könyveket olvasott s „néha jutalomból németet is”. Magyar könyv nincs az ilyen hölgy bibliotékájában, hiszen, ha ilyesmit venni akarna, egész költsége nem lenne több harminc krajcárnál, mert *Árgirus, Kádár, Világi új énekek* mindössze sem kerülnek többbe. Még az 1820-as évekből is van tudomásunk ily jellemző divatjelenségekről. „Magyar Asszonyaink nagy része, kivált a felsőbb Rendek között, magyarul nem tud, a többek a nagy Világ szokásaihoz

mint inkább közelíteni akarván, a honni nyelvet csak arra tartják alkalmasnak, hogy azon tselédjeikkel beszéljenek.” Fordult a divat, s a magyar nyelv a felséges udvar s a venerabilis clerus példája nyomán annyira elterjedt, hogy „Bétsben, Pesten, Budán, Posonyban, sok főúri Házaknál, még a gyermekeknek s az udvari *cselédeknek se szabad másként, hanem csak magyarul beszélni, s a társaságos nyelv is kizorítólag Nemzetünk anyai nyelve*”. Ezzel már hosszantartó divat kezdett meghonosodni. A felülről jövő sugalmazás egymagában nem ért el eredményt, írók is kellettek hozzá. 1820-ban arra figyelmeztette valaki az újságírókat, hogy tiszta és csinos magyar nyelven írjanak, mert „az által nem csak újság Leveleiket, *hanem magyar nyelvüket is megkedveltetnék az olvasó publicummal*”.

Néhány főnemes kezdettől fogva résztvett a magyar irodalom pártolásában s magyar könyvtárt is gyűjtött (Ráday, Teleki, Széchenyi). Nyugati műveltségük azonban nem sok örömet találhatott az alacsonyízlésű hagyományos költészetben s a kezdetleges fordítás-irodalomban, inkább az új ízlést formálók törekvéseit méltányolták. A *Magyar Museum*nak 37, a Dugonics-féle Gyöngyösi-kiadásnak csak 10 főrangú előfizetője volt. A magyar könyv szeretetének a nők körében megvolt hagyományai a főrangúaknál is megmutatkoztak. Bethlen Kata grófnő három évszázad vallásos irodalmát gyűjtötte össze. A szórakoztató irodalmat egyedül Haller *Hármas históriája* képviselte e „protestáns szent” négyszáz könyvből álló magyar könyvtárában, a többi mind magyarázó vagy vitatkozó lelkiolvasmány volt. Teleki Sámuel hatalmas gyűjteményében külön helyet foglalt feleségének, Bethlen Zsuzsánna grófnőnek majdnem ezer magyar könyvből álló bibliotékája. Ebben a régi és egykorú szépirodalom jóformán valamennyi darabja megvolt (Balassi, Beniczky, Gyöngyösi János, Molnár Borbála, Poóts András, Révai Miklós versei, Andrád anekdotái, *Democritus*, *Szent Hilárius*, *Ponciánus*, *Murányi Venus*, *Rontó Pál*, *Henriás*, *Hunniás*, *Svéd grófné*, *Telemakus*, *Szigvárt*, *Júlia levelei*, *Etelka*, *Magyar Museum*, *Uránia* stb.), ezenkívül sok vallásos, történelmi munka s rengeteg alkalmi vers.

A főrangúaknak a magyar olvasóközönség kialakulásában nem nagy szerepük volt. A kiváltságosak pártfogó tekintélyükkel működtek közre, nagyobb részük csak a 20-as években kezdett magyarul tanulni.

Nemesek és polgárok, vármegyei, városi tisztviselők, papok, tanárok, prókátorok és tanuló-íffak alkották a széles érdeklődésű műveltebb olvasóközönség javát. Latin, német, francia könyvek mellett szívesen olvastak magyar könyveket is. Csépan István dunántúli birtokos nemes református pap atyjától örökölt kis könyvtárát falusi magányában szépen kibővítette. Háromszázharmincnégy könyve közül 183 latin-, 76 német-, 26 francia- és 49 magyar nyelvű. Magyar könyvei között megvolt Gyöngyösi Dugonics-féle kiadása, Orczy, Barcsay, Horváth Ádám, Poóts, Szentjóni Szabó verseskönyve, Péczeli *Henriása*, *Meséi*, s Young-fordítása, Gvadányi *Rontó Pálja*, Dugonics több könyve, az *Etelka* két kiadásban is, Mikes levelei, Decsy *Osmanográfia*ja stb. Ivichich Ferenc selmeci bányamérnök kisebb, de hasonló érdeklődési körű könyvtárában 89 latin, 7 német és 12 magyar könyv volt. Néhány vallásos munkán kívül a *Hármas história*, *Telemakus*, Zrínyi(!), *Kemény János*, *Trója veszedelme*. Akadt sok szegény pap, tanító és nemes, akinek nem állt módjában megvásárolni mindazokat a könyveket, amelyeket olvasgatni akart s ezért a különösen tetsző részeket vagy magát az egész könyvet is lemásolta magának. Bányai István református papnak egész könyvtára volt maga-másolta könyvekből. Herodotos, Livius, Cornelius Nepos, Valerius Maximus, Josephus Flavius, Augustinus, Melanchton munkáin kívül lemásolta Apáczai Csere János *Enciklopédiáját*, Lisznai *Chronikáját*, Pázmány *Dominicáját*, Káldi *Postilláját*, Komáromi Csipkés György, Ács Mihály, Sámbar Mátyás műveit. Efféle tudományos érdeklődésű írott könyveken kívül számtalan vegyes tartalmú gyűjtemény volt falusi nemesek s papok kezén, melyek híven tükrözik másoló olvasójuk ízlését. Az 1794-ből való *Virágos kert* c. kézirat latin- és magyar nyelvű alkalmi verseket, pasquillusokat, anagrammákat, epithaphiumokat, leveleket tartalmaz. Van

benne iskoladráma, víz és bor vetélkedése s egy csomó vers is Gyöngyösi János, Kovács József és Poóts Andrástól.

A műveletlen falusi nemesek „a mulatságok és az élet képzelt szerentsége után nagy erőltetéssel sietvén a Lovakkal, Kuttyákkal, Menyetskékkal, Kártyával és Vendégeskedéssel annyira elfoglaltatnak, hogy idejek az olvasásra nem maradván, semmiféle könyvet, se Németet, se Frantziát, se Magyarat nem vesznek”. Zrínyi s Bethlen Miklós feddő szavai a nemesi ifjúságról még egyre időszerűek voltak. „A mi keveset tanultak ezek az iskolákban, azt is mingyárt elfelejtették, nem lévén abban semmi gyakorlások, és mivel szűk volt a magyar könyv, vadászásban, halászásban, kortsmákon való heverésben, egymással való veszekedésben, és más efféle trágárságokban töltötték ifjú idejüket.” Még a külföldi iskolákat megjáró ifjak is, ha hazatértek, valami „kimagyarázhatatlan elalélás” fogja el őket, „gyűlölik az olvasást, nevetik a Literatúrai iparkodást”, maradnak, amik: „nemzetes betyárok”. Édes Gergely is felpanaszolta a nemes urak parlagi ízlését, „a kik több gyönyörűséget találnak egy Tábla mellett csevegő Ügyésznek fortélyos cselvetésében, mint száz lelkeket élesztő elmés nyájasságoknak észre vételében”. Ez a szűklátókörű, parlagi életet élő réteg „könyv s olvasásról egyáltalában semmit sem tartott, idővesztésnek, élehetetlenség és leszegényedésre vezető biztos útnak nevezé”. A *Tempefői* Fegyverneki grófja szerint se való okos embernek könyvekkel veszteni idejét. A könyvtár dibdabság, mely illetlen az úri méltósághoz. Tökölopi gavallér úgy vélte, hogy a könyvek olyanoknak valók, „a kiket a szerencse vagy rossz neveléssel vagy fekete vérbe szorult alacsony lélekkel vagy koldusi szegény ranggal vert meg. Nagyraszüetett generosus lélekbe legkisebb impressiót sem csinálhatnak azok.”

A szép nem mindig nagyobb kedvvel olvasott, mint a férfiak. Egykorú magyarázat szerint a férfiak gondjukat-bajukat könnyebben elfelejtik hivatalbeli kötelességeik között, az asszonyok odahaza maradván, olvasással szélesztik bűjüket. Az előkelőbb családoknál „mindenütt német könyveket találunk (a leányok) asztalkáikon, s ennek az a következtése, hogy amikor ők édesen akarnak enyelegni s mulatozni, nem elég nyájas, nem elég kellemes nekik az a nyelv, a melyet édes anyjoknak szájából legelőször hallottak, hanem németül, a nagyobb házaknál pedig Francziául beszélni már már közönséges szokás”. Sokan csak módiból olvastak, hogy a társaságban csilloghassanak. Akadtak köztük komoly olvasók is, mint Horváth Ádám felesége, a Trenket, Gellertet, Rabnert, *Elveszett paradicsomot*, *Bácsmegyeit* olvasó nagy könyvbúvár, ki jobban szerette a könyvesházat az ágyasháznál. Öntudatos honleányokból - nemes-asszonyokból és polgárnékből - verődött össze a hagyományos ízlésű írók buzgó olvasótábor. Gvadányihoz némelyek poétanövendéknek szegődtek, mások új munkákra ösztönözték. Gyöngyösi János, Édes Gergely hozzájuk alkalmazkodtak. Dugonicsot az ő lelkesedésük tette büszkévé. Ujfalvy Krisztina „idegen nyelveket soha nem tanult, de azt nemcsak nem tartá hiánynak, sőt mindig büszkén említé”. Bod Péter felesége a magyar irodalmon kívül az oláhban is jártas volt. A művelt s alkalmazkodó zsidóleány nagyjövőjű típusa is megjelent. Poóts András kárpótlást keresvén első szerencsétlen házasságáért, Bodrogheresztúron megismerkedett egy tehetős zsidóasszony egyetlen leányával, ki a zsidóság akkori műveltségén túlemelkedve, a kitűnőbb magyar könyveket olvasta. Csokonai *Tempefőijében* a Fegyverneki leányok két ízléstípus jellemző alakjai. Éva csak gyönyörködni akar furcsa történetekben, azért noszogatja mesélésre Szuszmírt. Rozália a *Henriás* olvasása közben a szép elme s a finomabb érzékenységek művét csodálja.

Az „elnyomorodott vagy rész szerint megfösvényedett” jobbágynéphez vajmi kevés könyv jutott el. Az irodalomból táplálkozó szájhagyomány nagyrészüket teljesen kielégítette, s csak alkalmilag olvastak egy-egy kalendáriumot, népkönyvet. A ponyvatermékek népszerűségéből nem következethetünk széleskörű népi olvasóközönségre, ezek a falusi nemesség kedvenc olvasmányai voltak s az ő révükön kerülhettek a nép kezébe. Vallásos családoknál a Biblián

kívül volt néhány prédikációs könyv, bibliai história. Kis János szülei házában egy kis alacsony polcon állt néhány szépkötésű könyv: Biblia, *Aranylanc*, *Engesztelő áldozat*, *Gradual*, *Százlevelű rózsza*, Rimay s Balassi versei, melyeket kivált ünnepnapokon gyakran elővettek. Népek szánt újabb olvasmányok nem jelentek meg. A Molnár János ajánlotta könyveket aligha olvasták a „pofásan dudázó” pásztoemberek. A felvilágosodás népnevelő könyvei (*Természet könyve*, *A Hortobágyi pásztor* és a *Természetvizsgáló*, 1791), melyek a józan okosság nevében természettudományos gondolkodást akartak terjeszteni a babonák ellenében, aligha érték el számottevő eredményt. Népből való olvasóközönség kialakulásának ezidőtájt kevés feltétele volt meg. Tudták azok is, akik a népből származó olvasóközönségben bíztak. „Ha az alsó néposztályok virágzásra jutnak - írta Kis János - s gazdag családok támadnak köztük, ezek olly gyermekeket nevelnek, kik *atyáik vesződéséges mesteriségét elhagyván*, gondolkodni, tudományos dolgokról beszélgetni, *könyveket olvasni* szeretnek.”

A könyvtermelés az olvasók igényeihez igazodott. A közönség pedig - kivált a többségben lévő „együgyűek” s maradiak - minden műfajban a hagyományost szerette s nem vette észre, hogy például Gyöngyösi hagyománya a Poóts Andrások kezén miképp vált a formák ízetlen utánzásává. A pallérozatlan ízlésű könyveknek volt nagyobb keletjük, minthogy „az olvasók osztályai a könyvekben a magok lelkével arányos lelket kívánnak, s a közepszerű míveltségű olvasók osztálya igen számos”. Sikert és újabb kiadást a XVIII. század folyamán csak hagyományos ízlésű verses vagy prózai munkák értek el. Gyöngyösi s Kónyi nagy példányszámban fogyott, Kazinczy alig egypár előfizetőt tudott szerezni. Egykönyvű, kalendárium-olvasók voltak a legtöbben. „Az a Nemzet, melly Magyar Országban és Erdélyben 5 milliommra számlálhatja magát, tsupán Kalendáriumot 150.000-nél többet vásárol esztendőnként: mégis mindenestől a két Magyar Ujságból meg nem veszen 2000 Exemplárt, más fontos könyvekből pedig alig vészen meg 500-at.”

A 70-es években egyre erősödő, irodalmunkat megújító mozgalomnak gondja volt az olvasóközönség gyarapítására és irányítására is. Kivált mikor kitűnt, hogy a 90-es években hirtelen megnövekedett könyvtermelés csupán a II. József halála s az 1790-91-i országgyűlés körüli forrongó időknek tulajdonítható s nem a megnőtt olvasótábor öntudatos igényének. (A 70-es, 80-as években átlag 100-150 könyv és nyomtatvány jelent meg évente; 1790-ben 391, 1792-ben 226, 1793-ban 201, 1794-ben 181, 1795-ben 258, 1796-ban 234, 1797-ben 191, 1798-ban 221, 1799-ben 219, 1800-ban 224.) „Az olvasás nemzetünkben újra hűlni kezd - írta 1797-ben Csokonai -; az új könyvek száma is minden esztendőben kevesebbedik; oda amaz elevenség, amely csak 1790 táján is úgy lelkesített bennünket: eltűnt, elrepült, s egész nemzetünk haldokló zsibbadásba vesztegel ... Tipográfiaiunk is vagy hevernek, vagy holmi triviális könyvekkel tartják fel léteket.” Ekkoriban kezdték behatóbban vizsgálni, mik a feltételei a magyar olvasóközönség gyarapodásának s ízlése emelkedésének. „Ha mind azok, akik Magyarul értenek, olvasnának is magyarul - írta Kis János, melly kitsiny lenne még is Publicumunk a Frantziákéhoz, Németekéhez és egyéb nagyobb Nemzetekéhez képest. De a különben is kitsiny számú született vagy náaturalisált Magyaroknak is melly kiseded része teszi a magyar írók Publicumát!” Az előkelőbbek s a tudósok idegen könyveket olvasnak s a kevésszámú magyar könyveket több-kevesebb joggal lenézik. Magyar könyveken csak azok kapnak, „a kik a közép és alsó karban magokat olvasás által kimívelni igyekeznek, s a hazafiúi indulatot betsülni tudják!” Ilyenek se lehettek sokan, Teleki László szerint „az anglusok között a gyümölcsáruló asszony boltocskája előtt, a fiakerkocsis a bakján, a mesterember a műhelyében, az inas ura palotájában etc., ha nincs egyéb foglalatossága, olvas; de bezzeg a magyar közönséges ember inkább henyél vagy alszik, mint sem valaha könyvet vegyen kezébe”.

A magyar nyelven olvasók számának szaporítására sok terv merült fel. Pápay Sámuel foglalta össze először *A magyar literatura esméretében* (1808). Elsőben is tanulni kell nyelvünket s használatát országossá tenni, kormányzásban, törvénykezésben, iskolában; elő kell mozdítani a magyar könyvek s újságok írását. Szükséges mindezekhez országos oltalom, a fejedelmi udvar pártfogása, tudós társaságok felállítása, tudósok megjutalmazása, a könyvkereskedelem előmozdítása, olvasóboltok és könyves gyűjtemények s végül, de nem utolsó sorban nemzeti játékszín felállítása. Literatúránk előmozdításának s olvasóközönségünk gyarapításának eme eszközeiről az 1820-as években a Tudományos Gyűjteményben több tanulmány jelent meg. *A magyar nyelv kiterjedése dolgában* írt cikkében (1822) Mednyánszky Alajos megállapította, hogy „nevekedvén a Magyar nyelvet folyvást beszéllőknek száma, a magyar könyvek olvasói is szaporodnának”; az ifúságon kellene kezdeni, ennek fiai már nem kénytelenségből tanulnák a magyar nyelvet. Ez a folyamat hosszú ideig tartana, bele telne ötven, talán száz év is.

Jó magyar könyvek fordítását és kiadását - mint láttuk - kis társaságok próbálták kezükbe venni s terjesztése akadályait önzetlen hazafiúi buzgalommal leküzdeni. Maguk az írók is jórészt ügyes alkalmazkodással, nyílt vagy leplezett neveléssel igyekeztek olvasókat szerezni s a meglévőket megtartani. Fentebb ízlést formáló íróinkat kudarcaik, felvilágosult hazafiainkat elmaradottságunk ösztönözte olvasóközönség nevelésére. E végből könyvük címszövegét s előljáró beszédét úgy fogalmazták meg, hogy aki kezébe vette, mindjárt kedvet kapjon elolvasására. A nevelés és alkalmazkodás természetesen két különböző szerep, író szándékára s olvasó igényére egyaránt jellemző. Gvadányi például azt állítja, a *Rontó Pál* előszavában, hogy nyolc szép dáma unszolására írta verses krónikáját, Dugonics meg egyik nőrokona kíváncsiságának kielégítésére a *Római történeteket*. A jámbor olvasók nyilván készpénznek vették az alkalmazkodó hízeltételeket s ihlető szerepükben büszkélkedtek. Csokonai minden előbeszédében kettőt csinált: „valamely interesszáló matériáról való értekezést” iktatott belé s ezt „nevetséges, csípős és eleven beszédben” öltöztette, „hogy amaz az értelmet, ez pedig az érző elmét mulattassa, s az olvasó ne állhassa meg, hogy előbeszédemen végig ne menjen; a midőn osztán mind énám, mind őrá az a jó háromlik, hogy *munkámat abból a szempontból fogja nézni, a miből én óhajtom*”. Báróczi Sándor, Mészáros Ignác is szándékuknak megfelelő irányba igyekeztek terelni olvasójuk várakozó figyelmét. Az efféle írók könyvük „mulatságos hasznára” higgadt okfejtéssel vezették rá olvasójukat s éppen őszinteségükkel neveltek s keltettek a pallérozottabb publikumban olvasási kedvet.

„Az Újságírók - olvashatni a *Magyar Museumban* (1792) - általlyában véve, a Népnek majd minden más Írók között legtöbbet használhatnának. Mivel-hogy ők leg-többféle emberektől, leg-figyelmetesebben, leg-gyakrabban, sőt minden nap olvastatnak.” Egy másik vélemény szerint „nem annyira könyvek, hanem leginkább folyóírások által lehet a nemzeteket az olvasásra szoktatni”. Első hírlapjaink valóban különböző rétegekből s vidékekről toborozván össze olvasóikat, kénytelen alkalmazkodásukkal elsőnek teremthettek oly olvasóközönséget, melynek már nem csupán társadalmi helyzete szabta meg igényét. A *Magyar Hirmondó* (1780) 318 előfizetője között akadtak főurak és polgárok, földbirtokosok és tisztviselők, katonák és postások, papok, orvosok, ügyvédek, kereskedők és diákok. Pozsonyba és Marosvásárhelyre éppúgy járt, mint Bártfára és Zólyomba. Többi hírlapjainknak is csak 300-400 előfizetőjük, de természetesen jóval több olvasójuk volt.

Határozott nevelő célzat inkább a folyóiratokban nyilvánult meg. A *Magyar Museum* azzal a szándékkal indult, hogy „Hazánk fiait a Szépnek és Rútnak, Igaznak és Nemigaznak, a Tökélletesnek és Hibásnak megkülönböztetésére, s eleven érzésére vezérellye”. A *Mindenes Gyűjteménynek* az volt a fő célja, hogy „az asszonyokat és a még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket” s „a Magyar Könyvek megszerzésében rest Nemzetünket” olvasásra szoktassa. Folyóirataink hatása voltaképp lemérhetetlen, de bizonyos, hogy az

idegenhez szokottak magyar könyvekhez édesgetésében, mind a csak magyarul tudók olvasási kedvének felkeltésében jelentős szerepük volt. Hírlapjaink egyetemesebb érdeklődést akarván kielégíteni, nyelvi és ízlésbeli különféleségek összebékítésével egy primitív nemzeti olvasóközönség kialakulását segítették elő.

A magyar nyelven olvasók lassan növekvő táborának nemzeti olvasóközösséggé alakulása elé sok akadály gördült. Mind az együgyűek igényeihez alkalmazkodó, mind a gyökértelen új ízlést propagáló írók kisebb-nagyobb közönségük kasztjellegét erősítették. Az egyízlésűek széttagolódása külön a férfiaknak, külön a nőknek szánt olvasmányokkal még fokozódott. Dugonics *Etelkája* volt az első olvasmány, mely újnak és hagyományosnak, ősinak és divatosnak, érzékenynek és szilajnak, férfi és női igénynek összeegyeztetésével nemzeti olvasóközönséget teremtett. Ebben a - kortársaktól is megfigyelt - nagyjelentőségű fordulatban mennyi volt a lelkes történelmi idők, s mennyi az ösztönös és tudatos író érdeme, el nem dönthetjük.

Mindenesetre Dugonics az első magyar író, aki gyorsan széles körben és eddig még nem tapasztalt mértékben népszerűvé vált. A fentebb ízlésűek egyelőre kimaradtak ebből a nemzeti élvezetből, „nekik Schikanéder s Kotzebüe a bájolójuk”! Ezek a német s francia munkákhoz szokott, kivált szépnembeliek nem találtak maguknak való magyar olvasmányt. Kazinczy, Kármán, Révai és Verseghy édesgető kezdeményei után elsőnek Kisfaludy Sándor találta el „mint kelljen magyarul olyat írni, hogy azt még századok után is kívánva olvassa a maradék”. Tudatosan törekedett nemzeti olvasóközönség teremtésére, „főképpen a Nő nemnek kebelében s agyában magyar hazai és nemzeti érzést és gondolkodást szívre és elmére hatva s mellette képekkel festve, és regélve gerjeszteni.” *Himfyjében* Gyöngyösi és Kazinczy vívmányai, tiszta hagyomány s ízléses eredetiség gyönyörködtették a kifinomult ízlésű olvasókat is. A jóideje egymásnak hátat fordított ízlés és népszerűség először itt békült össze újra. Művelt és érzékeny olvasók körében mindaddig páratlan kedveltségnek örvendett. Chasteler generális „az egész Himfyt és a Regéket annyira tudgya, hogy könyv nélkül recitálja”, sőt akár németül és franciául is „folyvást elmondja” - írta büszkén Kisfaludy a feleségének. Kölcsey Himfy-bírálata miatt az *Erdélyi Múzeum* negyven előfizetője visszaküldte a lapot. Ismeretlen rajongói azt írták neki, hogy „mennyei Poezissa által a Nemzeti érzést nagyobbította” bennük.

Dugonics és Kisfaludy közönsége nem azonosak, de már közelednek egymáshoz. Az ízlésben nemesedő s a nemzeti irodalom jelentőségét felismerő kis elit-közönség a magja az eljövendő szélesebbkörű nemzeti olvasóközönségnek. Egy-két ezer „középrendű s szegényebb sorsú hazafi” tartja fenn nagy fejlődésnek induló irodalmunkat. A *Zalán futásából* (1825) csak 109 példány kelt el praenumerációban, a *Salamonból* (1827) már 354, P. Horváth Endre Árpád-eposzából (1831) alig négyszáz.

Nemzeti ízlésre törekvő olvasóközönségünk lassan gyarapodott a Báró Széllázyk, Kárpáthy Abellinók s a Bélteky Mátyások, Kárpáthy Jánosok szorító idegensége és maradisága között. Vörösmarty Újabb Munkáiból (1840) hónapok alatt csak 20 példány fogyott el, ugyanakkor Kecskemét városa elengedte Mátyási József házadóját.

Erős és magávalragadó nemzeti öntudatnak, hagyományos és új ízlés vonzó szintézisének s legfőképpen eredeti magyar munkáknak kellett eljőnniök, hogy a maradiak könyvhöz, az idegen műveltségűek magyar könyvhöz, az ízetlen hagyományokba süllyedtek nemzeti ízlésű könyvhöz szokjanak.